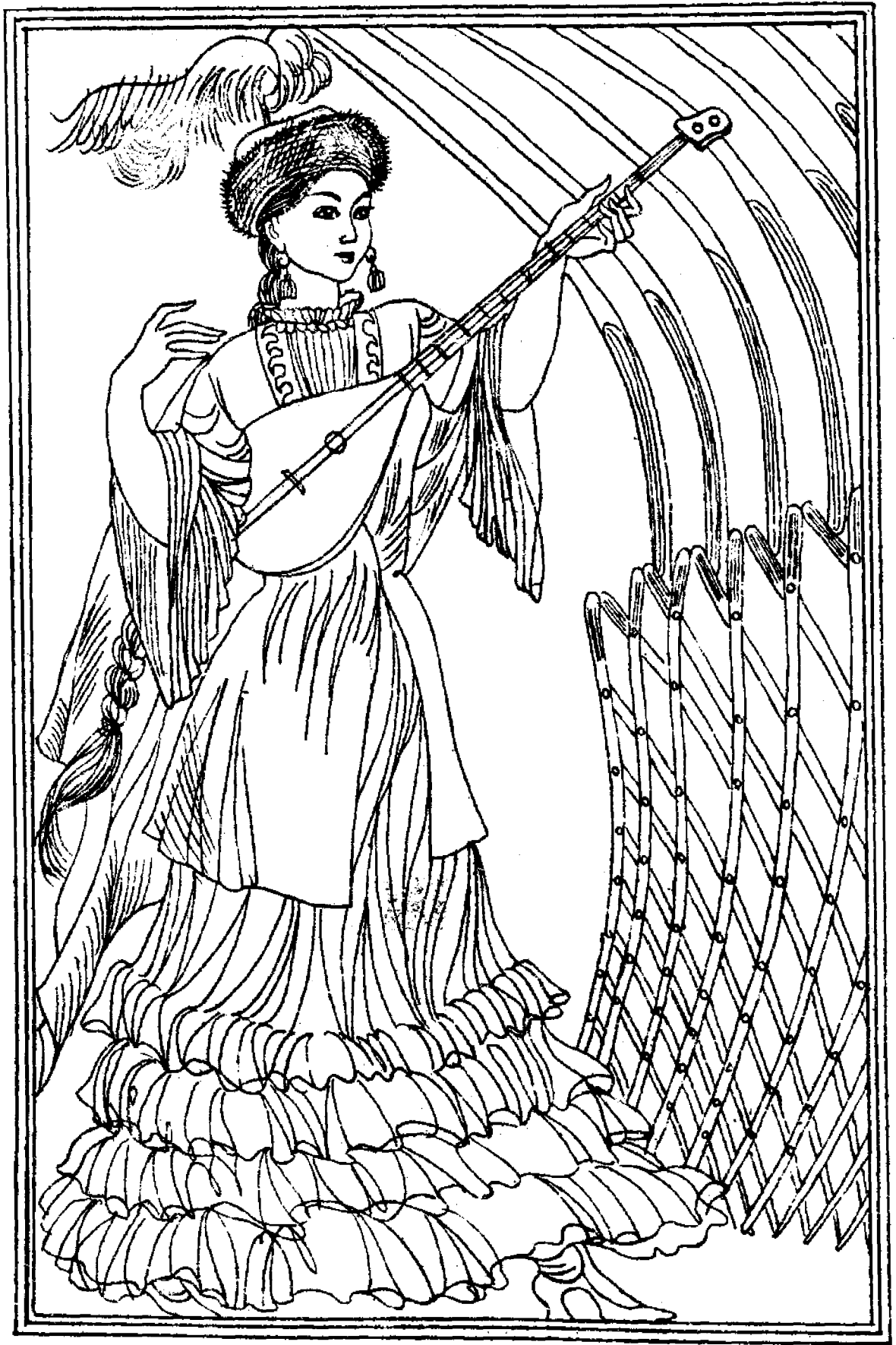

сара
тастанбекқызы

тордағы тоты

Сара Тастанбекқызы

ӨЛЕҢДЕР МЕН АЙТЫСТАР

«ЖАЗУШЫ» БАСПАСЫ
А л м а т ы — 1980

Қаз2
Т22

Т $\frac{70700-153}{402(05)80}$ 124—80 4702230100

© «Жазушы» — 1980

АҚЫН САРА

XIX ғасырдың соңғы жылдарынан бастап қазақ халқы арасында есімі кеңінен тараған аяулы қыздардың бірі — ақын Сара. Бұл есімді жария еткен 1898 жылдан бастап Қазан қаласында бірнеше дүркін басылған «Біржан мен Сараның айтысы» деп аталатын шағын ғана кітапша болатын. Арқаның ардагері Біржан салмен сөз сайысына түскен, Жетісудың «бұлбұлы» атанған Сара есімінің ел есінде берік сақталуының басты себебі ұзақ айтыстағы қарымта жауаптарының көркемдігінде ғана емес; ақын Сараның аузынан шыққан:

Қажеке-ау, күні құрсын ұрғашының,
Билігі болмаған соң бір басының;
Берген соң тері-терсек ит те алады,
Бұлындай берекесіз арбашының,
Қажеке-ау, ғайып етпе зарлағанға,
Тұңғық сөзім терең барлағанға.
Мінеки, он жетіге биыл шықтым,
Сан жүйрік ерген емес самғағанда!

Хан, кара — шаршы топта сан сайрадым,
Көз көрмей, бәрі бекер нанбағанға...

Қажеке-ау, сізге айтарлық арызым сол —
Қапамын басым билік алмағанға,—

деген сияқты сөз маржандарының жарқырап жатқандығында, Сараның ой-пікірінің биіктігі мен сана-сезімінің сергектігінде. Айтыстың өн бойында Ұлы Октябрь революциясына дейінгі қазақ қауымы

ұстанған рулық-феодалдық, соқыр-діншілдік салт-ғұрыптардың халықты әбден қажытып, титығына жеткені, еркіндік аңсағандарды ілгері аттатпай, еңсесін басқан түнекке айналғандығы еш бүкпесіз, ашық айтылады.

Кезінде Сараның атын естімеген, оның өнеріне таңданып, таңдай қақпаған қазақ кемде-кем десе де болғандай. «Біржан мен Сараның айтысын» іздеп жүріп, қолдан-қолға көшіріп алушылар немесе оны жатқа айтып жүретін адам аз болмаған. Тіпті бұл айтыс қазақ, татар өнерінің революцияға дейінгі кезеңде жылтырап аққан алғашқы жылғасы есепті қазақ ауылдарында сахнаға шығарылғаны да мәлім.

Айтыс 1895 жылдың жазында Ешкіөлмес тауының бауырында, Тұрысбек қажының ауылында болған. Содан бірер жыл өткеннен кейін яғни 1896—1897 жылдары толықтырылып хатқа түсіріліп, Петербургтағы патша цензурасының қарауынан өтіп, Қазан университетінің литографиясынан 1898 жылы бөлек кітапша болып басылып шыққан.

Біржан мен Сара айтысының екі нұсқасы бар, екеуі де революцияға дейін басылған. Алғашқы нұсқасы, көлемі 19 бет: «Қисса, Біржан сал менен Сара қыздың айтысқаны» деген атпен 1898 жылы Қазанда басылған. Жинап бастырушы — Шайхұлисламов Жүсіпбек Қожа. Кейін бұл нұсқасы 1900, 1901, 1907, 1912, 1913, 1914 жылдары өзгеріссіз қайталанып басылады. Екінші нұсқасы «Қисса, Біржан сал мен ақын Сараның айтысқаны» деген атпен 1899 жылы (бұл да Қазанда басылады) және 1902 жылы екінші рет көлемі 24 бет болып қайтадан басылып шығады. Бұл нұсқасын жинап бастырған адамның аты-жөні көрсетілмеген. Кейбір жекелеген сөз өзгерістері мен айтыс диалогтарының ауысқаны болмаса, негізгі текст екеуінде де бірдей. Бірінші нұсқасы екінші баспасында аз өзгеріспен түгелдей алынады да, тек оның алды-артына, арасына жалғастыратын өлең жолдары қосылып толықтырылады. Сондықтан айтыстың бірінші басылымын негізгі нұсқасы деп есептедік.

Айтыс қазақ әдебиеті тарихында келелі орын алатыны мәлім.

Оны зерттеу мәселесіне бірнеше көрнекті әдебиетшілер арнайы көңіл аударып келеді. Жазушы, академик С. Мұқанов 1939 жылдан бастап айтыс жанрын, онымен бірге Біржан — Сара айтысын зерттей бастады. Ол өзінің жеке мақалаларындағы пікірлерін қорыта келіп, 1942 жылы жарияланған «Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер» атты кітабында айтысты дербес тарау етіп, толықтырып жазды. Профессор Қ. Жұмалиев Біржан — Сара айтысы туралы алғашқы мақаласын 1939 жылы жариялады. 1941—1950 жылдар арасында өзі жазған орта мектеп оқулығында Біржан творчествосына арнайы тоқталып, Сарамен айтысына талдау береді.

«Қазақ әдебиетінің тарихындағы» академик М. Әуезов жазған айтыс өлеңдері тарауын бұл саладағы құнды еңбек ретінде ерекше атау қажет. Бұл мақаласында М. Әуезов айтыс өлеңдерінің жанрлық ерекшеліктеріне және оны зерттеудегі проблемалық мәселелерге нақтылы тоқталып, ғылыми негізін ашып, айтыс жырының ең күрделі, дамыған үлгісі ретінде Біржан — Сара айтысын терең талдайды. Сол сияқты филология ғылымдарының докторы М. Ғабдуллин 1958 жылы жарыққа шыққан монографиялық еңбегінде айтыс өлеңдеріне арнайы тарау бөліп, ол да Біржан — Сара айтысына тоқталады. Филология ғылымдарының докторы Б. Кенжебаев өзінің монографиялық еңбегінде Біржан — Сара айтысы жөнінде басқа пікірде болғанымен, айтысқа талдау жасайды.

Айтыстың екінші басылымына — «Әріп шығарды» дейтін нұсқасына келсек, ондағы айтыс өлеңдерінде айырмашылық тіпті аз, тек айтыстың алдында, арасында, соңында қоспа бар. Біржан — Сара айтысының жалпы көлемі — 1080 жол. Соңғы нұсқаның алғашқы нұсқадан 173 жолы ғана артық.

Айтыстың екінші нұсқасын баспаға ұсынып бастырушы мұны өзім шығарып едім демейді, ел ішінде ертеден бар екеңін:

Тұтқасы екеуінің — Арғын, Найман,

Бұл өлең шыққан екен бірталайдан,—

екенін айтады. Мұнымен қатар айтыстың ауызша таралып жүргенін ескертіп:

Әр кісінің қолында біреуі жүр,
Біреуі рас болса да, бірі жалған,—

десе, айтыстың сол уақытқа дейін баспа жүзін көрмегенін, енді ғана бастыруға ниеттеніп отырғанын:

Сөйтсе де, хат болмайды, басылмайды-ай,
Қазанға бастыруға көңіл ауған,—

дейді.

Бұған қарағанда, айтыстың Жүсіпбек Қожа бастырған 1898 жылғы нұсқасымен бастырушының таныс емес екендігі байқалды. Және айтысты Жүсіпбек бір жақтан жинап бастырғанда, бұл жинаушының екінші жақтан баспаға ұсынуы — айтыстың ертеден ел ішіне таралып, халық мүлкіне айналып кеткеніне толық дәлел.

Айтыстың соңғы нұсқасын баспаға ұсынған адам жөнінде ұзақ уақытқа созылған талас пікір болып келеді. Өйткені біраз әдебиетшілер Біржан — Сара айтысын Әріп Тәңірбергенов шығарды деп талас тудырғанда, осыны жинап бастырушы да Әріп деп есептейді.

Солай болуы да мүмкін. Айтыстың аяғында:

Зайсанның жіберілді қаласынан,
Кімнің-кім зиян шегер данасынан,—

деп, айтыстың баспаға қай жерден жіберілгені көрсетілген. Бұл кезде Әріптің Зайсан төңірегінде қызметте болуы анық. Осы екінші нұсқасын Әріп жинап бастырып, жоғарыда көрсетілген алғашқы нұсқасында жоқ жолдарды өзі қосуы мүмкін...

Академик М. Әуезов бұл мәселе жөнінде тоқтала келіп, былай деген болатын: «Анығында негізгі шығарушы емес, бірақ өзгеше қоспалар қосушы, соңғы айтушы Әріп болғаны рас. Бірақ ол хал айтысты Әріптікі ете алмайды.

Ақын Сараның әкесі Тастанбек кедей адам болған. Әкесінен Сара жастай жетім қалған. Тастанбектің өзімен туысқан Жай-

саңбек деген інісі, Сарадан үлкен Сахари деген ұлы болған. Өздерінің күн көрерлік шаруашылығы жоқтықтан, бұл екеуі ауқатты ағайындарының малын бағып, шаруасын істеп күн көрген.

Сараның шешесі Жаншөкенің өмірі де ауқатты абысындарының есігінде өткен. Ел көшсе үй жығысу, қонса тігісу, терісі болса илеп, жыртығы болса жамап, отын жағу, күлін сыпыру сияқты өнімсіз күйбеңмен күні-түні қолы босамаған. Шешесінің ауыр өміріне Сара да жастайынан ортақтас болып, шешесі арқан ессе, бұл жүн түтісіп, от жақса, тезегін терісіп, өз әлінің келгенінше қолқанат болған. Ол тезек тере шыққанда, өз арманына жете алмаған көңілі қаяулы әйелдердің мұңды әндеріне құлақ қойып, олардың көкірегін қарс айырған қайғысының мәнін түсінуге тырысқан, олардың өлеңін үйреніп, әнін салған. Дарынды жас бала елдегі ақындар мен шешендердің сөзін тыңдауға, өлеңін жаттауға талпынған. Бұған Сараның туған елі, өскен ауылындағы бұрыннан келе жатқан ақындық арнасы қолайлы келген.

Жаншөкенің қара лашығы әбден тозып бітіп, басқа көлеңке болудан қалған соң, қайнысы Жайсаңбек пен баласы Сахари Абдыра бекетіндегі (қазіргі Ақсу селосы) жатақтардың бір шетінен жеркепе соғып береді. Жайсаңбек аса мықты, жөпшенді құнан өгізді тік көтеріп, иығына салып жүре беретін палуан адам болған. Сол қайратына қарай, өркөкіректеу кісі екен. Содан да ол өзі жасынан малын бағып, азабын көтеріп келе жатқан Тастемір ауылының Сарбас деген болысымен берекеге келе алмай, «жалдансам, басқа жерден де айран тауып ішемін» деп, кетіп қалады.

Сол тұста Сарбастың орнына болыс бола қалған баласы Арнай Жайсаңбек пен Сахаридің өз бетімен кетіп қалғанына наразы болып, әрі оларға тілін алдыра алмағандығына намыстанып қалады.

Абдыра бекеті Тұрысбек саудасының тұрақты базары болған. Міне, осыған байланысты тұрғындары Тұрысбек алдында тәуелді болған. Осыны білетін Арнай болыс өз ағайыны Жайсаңбекті «қажы аулының малын ұрлап сойды» деп Тұрысбекке шағыстырған. Сөйтіп Тұрысбекпен тізе қоса отырып, Жайсаңбекті айдатып

алып, оған «ұрысың» деп, ат-шапан айып салған. Жайсаңбектің мұндай айып төлеуге мал-мүлкі болмағандықтан, сол кезде әлі де ел көзіне түсе қоймаған жас қарындасы Сараны «Ат-шапан айып» орнына Тұрысбектің «қанжығасына байлаған».

Көптен бері сіңірген еңбегі үшін қарыздар Тұрысбек жасы кырықтан асқанша әйел алмаған Жиенкұлға Арнайдың ақылымен қолына түскен жетім қыз Сараны бермек болып, бата жасаған. Жас Сара торға түскен торғайдай шырылдайтын кезең, міне, осыдан басталады. Ол өз өміріндегі өкініштерін, өзегін өртеген зар-мұңын жұрт алдына жайып салу үшін, көшпелі тұрмыс жағдайында, көшсе көлік үстінде, қонса қора төрінде:

Дүниеге неге туып, неге келдік,
Көретін болсақ өңкей қорлық-кемдік.
Жетімдік, жеткіліксіз шерлі өмірдің,
Дүниеде болған ба тек бәрі мендік.
Бұғаудан босанудың кілтін таппай,
Іздеймін, халқым, сенен, тұрмай-жатпай.
Көрінбей көп ішінде, кетсем деймін,
Құтылған жәйін қуып, ақ шабақтай...—

дейтін өлеңдерін айтып, аяқ жетер жердегі ауыл-аймаққа зар еңірейді.

«Біржан — Сара айтысы» кітапшасында Сараның аузынан шыққан өлең сөздер арасында:

Арсалаң, сал Ниязбек іздеп келіп,
Шошыды жүгірістен танбағанға,—

дейтін жолдар бар. Осындағы Арсалаң ақын да кенже руының Сұртай, Мәмбет дейтін тармағынан тарайтын Тыбыш дейтін аз ауылдан шыққан адам. Арсалаң Сараның атын естіп әдейі іздеп келгенде, Сара оның алдында да өз басының мұңын айтып, бүкіл Кенжені билеп тұрған Арнай болыстың өзінің теңі емес адамға, кемтар Жиенкұлға байлап бергеніне ашық наразылық білдірген.

Елімнің биі де бар Телібайдай,
Бергеннің біреуі сол мені байлай.
Бәрі де қажы аулының камын істеп,
Жабысады терідегі шелі майдай.
Елімде батыр да бар Мүсәпірдей,
Жүрген жоқ жағдайымды көрмей-білмей,
Алдында Тұрысбектің құрдай болып,
Жорғалайды жақсылардың бәрі бірдей.
Өлшеу жоқ қиялымның өрісіне,
Шыдаймын, шығармаймын көбісіне.
Айттырған күйеуіңіз, Арнай аға-ау,
Сыйғандай бір тоқтының терісіне...—

дейтін өлеңдері осы Арсалаң ақын алдында айтылған. Осындағы аты аталатын Телібай — Сақа-Тоқпанбет руының биі. Ал Мүсәпір Сақайдағы Байғазы руынан шыққан батыр болған. Бұлар бірде «Мына қыз зарлап басымызды ауыртты, осыны азат етсеңіз қайтеді?» дегенде «Ақ қойдың қаны мен ақ батаның заңын бұзбау құдай алдындағы борышымыз»,— деп, Тұрысбек қажы сөзді доғартып тастаған.

Кенже руларының басты-басты адамдарының алдында арыз-арманын қанша айтқанымен, олардың қолынан келетін жәрдем жоқ екенін Сара да түсінген. Өз тағдырының кілті Тұрысбектің ғана қолында екеніне көзі жеткен. Бірақ, болашақ келіні ретінде сол замандағы әдет-ғұрыптардың шеңберінен шыға алмай, көпке дейін Тұрысбектің өз алдында мұң-шерін ауызба-ауыз айта алмаған.

Осындай арыз арманын Тұрысбек қажының өз алдында айтпақ болған, оған бір қолайлы сәтті күтіп жүрген Сара арманының жүзеге асу сәті 1895 жылдың жазында түсті.

Әдейілеп пе, жоқ әлде жол-жөнекей сусындау үшін бұрылды ма екен, әйтеуір, Арқаның атакты әншісі Біржан сал Ешкіөлмес тауының бауырында отырған Тұрысбек қажының ауылына келіп түскен. Салға лайықты сый-құрмет көрсетуге тиісті болған Тұ-

рысбек қажы сол кезде Қапал мен Арасанның аралығындағы «Ақтасты кезеңінде» қоныстанып отырған Тәнеке баласы — Есімбек ауылындағы Сараны арнайы шақыртып алдырады.

Біржан мен Сара ауызынан шыққан тапқыр да тамаша сөздер соншалықты көп әрі әсерлі болуымен қатар, өмірдің өзекті мәселесін — әлеуметтік тұрмыс шындығын ашуға бағытталған. Шынтуайтқа келгенде, Сараның бір басының бостандығы негізгі тақырыпқа айналып, айтыс келген қонақтарға ғана емес, бұл жайды бұрын елеп-ескере бермейтін ауыл адамдарына да үлкен ой салады. Біржанның:

Арманың анық болды енді маған,
Ашиды, рас, жаным, Сара, саған.
«Алтынның қолда барда қадыры жоқ»,
Қор бопты бағалаусыз асыл бағаң...
Біліп ем Сара сенің сыңарыңды,
Баса алмай армандамын құмарыңды,
Естітіп ел шетіне келгеннен-ақ,
Білгенмін арман айтып жыларыңды.
Бір сырлы, сегіз қырлы, жүйрік Сара,
Көрсеттің көзге түрте мұнарыңды.
Шақыртып күйеуіңді осында алдыр,
Көрейін таңдап қосқан сыңарыңды...—

дегеннен кейін Сара:

Ашылшы аузым бір, сайрап тілім,
Құлпырар ма екен қайта қызыл гүлім!
Халқыма ұялғаннан айта алмаушы ем,
Есекке қосақтаулы өтті-ау күнім.
Өзі білер деуші едім жақсылардың,
Ойласам қате қылық екен мұным,
Бір жәрдем бермегенде Біржан ағам,
Жоқ екен жүйрік иттей өлсем құным.

Сайрайтын сандуғаштай сарлы басым,
Келгенде Жиенқұлға шықпайды үнім...—
дейді.

Мұнан соң шақыртып алдырылған Жиенқұлдың түр-тұрпатын көріп, Біржан қайта шырқайды:

Шырағым Сара, сендей тумас бала,
Шежіре туармысың мұндай дана.
Обалың ел ағасы Тұрысбекке,
Қосқаны нашар екен, ей бейшара...
Тұрысбек, той боп қайтсын осы жиын,
Берейін көкпарыңа мен-ақ тиын.
Азат ет халық алдында Сара қызды,
Бір бата көп ұйғарса қанша қиын?!

Шуылдап, жұрт қоштаған осы бір үлкен толқын үстінде Тұрысбек қажының халық пікірімен санаспаса лажды қалмаса керек, ол Сараны басы Жиенқұлдан азат деп айтуға мәжбүр болады. Дәл осы шешім «Біржан — Сара айтысы» кітапшасының Санкт-Петербургтағы императорлық цензураның 1901 жылы 3 октябрьде рұқсат еткен нұсқасында:

Сараға ер Есімбек берді жорға,
Ұялып бергеннен соң алды зорға,
Тұрысбек ақ жібектен көйлек беріп,
Жылатпаспын сені енді,— деді,— қорға...—

деп жазылып қалған.

Халықтың азат өнері — өлең Сара мен Біржан аузынан асқақтап шықты да, әйелдер азаттығы мәселесін тақырып етіп, тұңғыш рет ұлы жиында халық бұқарасының талқысына салынды. Әйелдер азаттығы бұқаралық мүдде екеніне көзі жеткен Тұрысбек қажы өзі берік тұтып келген байлық-феодалдық салт пен діни дәстүрлерден тұңғыш рет шегініс жасады.

Сөйтіп, Сара арқылы «ақ қойдың қаны, ақ батаның заңы» тұңғыш рет аяққа басылды. Қаршадайынан жылап өскен жетім

қыздың құлағына «азат» деген сөз тұңғыш рет естіліп, мұны бірге, мүдделес Қаптағай елінің әйелдері мен қыз-келіншектері оған шашу шашып, ақ жүректерімен құттықтады.

Ақын Сараның есімі сонау XIX ғасырдың соңғы жылдарында хатқа түсірілгенімен, өзінің шын бағасын Октябрь революциясынан кейін, біздің советтік заманымызда ғана алып отыр. «Біржан — Сара» айтысы бүгінгі түрі ұлттық, мазмұны социалистік мәдениетімізге ағынды бір арна болып қосылды. Атап айтқанда, халқымыз аса жоғары бағалаған «Біржан — Сара» операсы тек қазақ халқының ғана емес, сонымен қатар бүкіл көпұлтты совет халқының сүйіп тыңдайтын музыкалық мұрасына айналды.

Ал, ақын Сарадан қалған ақын дәстүрі ше? Бұл дәстүр біздің заманымызда коммунизм орнатып жатқан совет халқының жеңістерін жырлайтын мерекелік шаттықтың ерекше бір түріне айналды. Оған әрбір ауданда, облыс орталығында, республикамыздың астанасында жиі-жиі өткізіліп тұратын ақындар айтысы толық дәлел бола алады. Бұл атақты Біржан салмен сайысында айтыс өнерінің асқар биігіне көтерілген ақын Сараның егіп кеткен өнер ұрығының бүгінгі таңда барынша көктеп, жапырағын мол жайғанын көрсетеді.

Сараның ақындығы сөз болған жерде оның ертеде баспа жүзін көрген «Біржан — Сара айтысы» атты кітапшада жазылған өлеңдерімен ғана шектеліп қалу жеткіліксіз. Сөз жоқ, ол кітапшадағы өлең шумақтары Сараның аузынан шыққан асыл сөздерінің аз ғана бөлігі болуы мүмкін. Өйткені, оның тұсында тіршілік еткен, небір сауық-сайранды күндерді бірге өткізген адамдардың барлығы дерлік сауатсыз еді. Сараның небір алтын сөз, асыл түйіндерін қолма-қол хатқа түсіре қоятын қолында қаламы бар адам болмағандықтан, «әу» деп шырқалған әуенмен бірге аспанға өрлеп, көк күмбезіне көтеріліп кете барған. Әрине, бұл Сараның кінәсі емес, замана кінәсі еді.

Дегенмен, «Ат аунаған жерде түк қалады» деп, халқымыздың тауып айтқанындай, азды-көпті өмір сүріп, артына ұрпақ қалдырған Сараның сол өзі өскен ортасында ешбір сөзі сақтал-

май қалуы мүмкін емес еді. Іс жүзінде көмулі жатқан қазынаны көрсететін көненің көздері бар болып шықты. Бұл арада «көненің көздері» деп отырғанымыз — Сарамен қатар өмір сүрген замандастары. Солардың көмегімен Сараның бұрын хатқа түспеген бірнеше өлеңдерінің нұсқасын жазып алып едік. Бұл өлеңдер «Тұзақ», «Аққу», «Сртак мұң», «Ашындым», «Арсалаң алдында», «Жүрек», «Қарлығаш», «Қош бол, елім» деп аталады.

Осы өлеңдерінің ішіндегі көлемдісі — «Тұзақ». Бұны поэма деп атаса да болғандай. Оның: «Құл қысымы», «Бәдуә», «Ұрлық», «Зорлық», «Қорлық» дейтін тараулары бар. Бұл ұзақ өлең. Сараның өзінің «Қаптағай қамалының» торына түскен торғайдай шырылдап, Жиенқұлдың құрығынан құтылудың жолын іздеп, шарқұрып жүрген кезінде дүниеге келгенге ұқсайды. Сара ағасы Жайсаңбекке Арнай болыс пен Тұрысбек қажының қалай тізе көрсеткенін, өз үйінің кедейлік күйкі халін баяндайды.

Салынған салқорадан аласа үй,
Есіксіз, терезесіз қараша үй.
Қазандық, көне алаша, тозған қомша,
Жетімсіз жарлы тұрмыс іштегі күй.
Әйнек жоқ, терезеге тартқан қарын,
Азынатқан босағадан қыс ызғарын.
Төрт жағын төңіректің қар үрлеген,
Жан да жоқ келіп-кетер бірлі-жарым.
Жылтылдап сол бір үйден шыққан жарық
Кейде өшіп, үзіледі, кейде жанып.
Сол үйде тырбанумен тынбайтын мен,
Тамызық, отқа уыстап отын салып...

«Тұзақ» поэмасындағы Сара үйінің тұрмыс халі осындай. «Ашындым» деген өлеңінде Сара бұрынғы балалық шағы мен ауыл аралап, арыз-армандарын айта бастағанын көрсетеді.

«Арсалаң алдында» атты өлеңінде Сара өзін бөріге байлап берген лақтай шырылдатқан ел-жұртының басты адамдарын батыл сынаумен қатар:

«Ақ бата», «Ақ қой қаны» деген атак,
Әрқашан көлденеңдеп алда жатад,
Дегенде-ақ «күдай», «күран», құл боласын,
Қайсыңның бұл қамалға қолың батад?!—

деп, халық санасын тұмшалап тастаған дін мен ғұрыпты ашына айыптайды.

«Қарлығаш» атты өлеңі тұспалмен айтылған жұмбақ-сынды өлең:

Толғанып терең ойға баттым, ағай,
Бір таңға көз іле алмай жаттым, ағай.
Жайдары жүрегіме от боп тиді,
Әр сөзі сіздің жазған хаттың, ағай.

Сөзім жоқ, жалғыз ауыз қарсы қояр,
Әр сөзің ем секілді-ақ дертті жояр.
Қорғаған бұтағыңмен бәйтерек ең,
Қай жағынан болса да көңлім тояр.

Таба алмас қазақ қызы сіздей, аға,
Етегін жел жаққа ұстап болған пана.
Ақ жүрек, адал ниет, асыл сөзді
Тең тұтқан ғылым, білім артық баға.

Бұл өлең сол кездегі айтулы ақындардың бірі Әріп Тәңірбергеновке қайтарған жауап хаты сияқты. Қазақ ССР Ғылым академиясының сирек кездесетін қолжазбалар қорында Әріптің «Сараға» деп аталатын өлеңмен жазылған көлемді хаты бар. Әріптің кезінде Сараның аузынан шыққан асыл сөздеріне мұқият құлақ қойып, хатқа түсіріп, кейін кітап қып бастырып шығару үшін үлкен еңбек етуі ешбір себепсіз емес деп білеміз. Сондай себептердің бірі — оның өз басының Сараның ақыл-көркіне ғашық болып, өзіне жар етсем деген талап-талпынысында жатса керек. Оның Сараға жазған хатында Сараға ғашықтығын білдіретін толып жатқан мысалдар бар. Бірақ жоғарыда келтірілген өлеңдегі Сара-

ның жауаптарына карағанда, өзінің биязы мінезі, сыпайы сөздерімен Әріптің тілегін қабылдап алмағаны аңғарылады.

Ешкіөлмес ауылында көп алдында айтылған сөз байламынан кейін Сара «Азат қыз» аталып жүре тұрды. «Азат қыз» деген атақ тек қана Жиенқұлға атастырудан азат болды деген мағынада жайылды. «Қаптағайдың қалыңдығы», «Ерден кеткенімен, елден кетпейді» дейтін ескі салтқа сүйенген «әмеңгерлер» тұс-тұстан келіп, Сараны арадай талады. Біреуі «малдымын», біреуі «әлдімін» десе, енді біреулері «көптігі» мен «ептілігін» айтып, ақын қыздың жанын жаралады. Қызды «сен емес, мен аламын» деген әумесерлер ағайын арасында алакөздік туғызып, мал шаштыруға дейін апарды.

Осындай жағдайда Сара ешкімнің етегінен ұстай алмайды. «Асау қыз», «Асқақ қыз», «Бай таңдаған қыз» атандырып, жұрт оны неше саққа жүгіртеді. Ондай әңгімелердің бәріне де Сара көңілсіз жасап, шыдайды. Өйткені, ол аса қиындықпен жеңіп алған «азаттығынан» да айрылып қалам ба деп қорқады.

Әріптің де Сараға сөз салып, хат жазғаны осы «азат жылдары» болса керек.

Нәрсемен бір мұқалдым болмайтұғын,
Ой терең — дария құйсаң толмайтұғын,
Қанатым тасқа соғып қайырылды,
Қыран ем мұрәттіні қоймайтұғын.

Қырық шалғым бәрі бірдей қалды қирап,
Таба алмай ем-дауасын жүрмін жинап,
Жас ғұмыр далбасалық күнмен өтті,
Жиһатпен көп шаршадым жанды қинап...—

деген сөздері оның Сараны қолына түсіре алмай, торыққандығын көрсетеді.

Қаншалық табандылық жасап баққанымен Сара «нағыз азат» бола алған жоқ. Өйткені, ондай азаттықтың таңы әлі де атпаған

заман еді. Әменгерлікпен Сараны әйел үстіне алғысы келгендер бұл үміттері үзілген соң, бұрын аузынан тастамай жүретін «махаббатын» былай қоя тұрып, өшпенділікке көшті. «Қаптағайдан карасын үзгісі келетін көрінеді» деген сыбыс сөз тарап, Сараға ізіне түсушілер көбейеді. «Асау қызға тұсау» салынды. Кемеліне келіп бой жеткен сұлу қыз бұрынғы «әлпештен» айрылып, аза тұтқан әйелдің кебін кие бастады. Тіпті қаптағай жігіттерінен басқа біреумен күлгені байқалса-ақ «аруақ аттап, ел шарлаған сайқал» есебінде «ат құйрығына байлаймыз» деп даурығушылар да болды. Ақыры Сара қақ-сокпен ісі жоқ, момын адам Алтынбай баласы Бекбай дегенге тұрмысқа шығады. Жетпіс-сексен жыл бойы «Біржан — Сара айтысы» атты кітап бойынша Жиенқұлға телініп келген ақын Сара шын мәнісінде Бекбай деген кісінің әйелі еді.

Жастайынан иығын басқан жарлы өмір мен жаралы көңілі Сараны көп жүргізбеді. Ол 1916 жылдың көктемінде 38 жасында өкпе ауруынан қайтыс болды. Оның сүйегі Қапал-Үлгітірек шаруашылығының «Үш кәукен» дейтін жеріндегі «Тасыбай бейітіне» жерленген.

Сара Бекбайға қосылып, балалы-шағалы болғаннан кейін өлең айтуды қоюға тырысқан. Бірақ оны бұрыннан естіп-білетін адамдар ат жіберіп, жиын-тойға қолкалап шақыртып алатын болған. Жұрт көңілін қимағандықтан, домбыраға қосылып ән салып, өлең айтып бергенімен, ауыл арасындағы ақындармен айтыса қоймаған. Сараны қадірлеп шақырған ірі жиындарда оның қасына көбіне өзінің енесі Қамқа бәйбіше еретін болған. Кейде Ері Бекбайдың өзі де домбырасын өңгеріп, Сараны шақырған той-жиынға еріп барады екен.

Өзін Қаракерей Қабанбай батырдың ұрпағымын дейтін Дәмелі шешей: «Сараның жиын-тойға кетіп бара жатқанында бірнеше рет үйіме түсіріп, ас ішкізіп аттандырдым,— дейді. — Сара келеді деп естісе, ауылдың қыз-бозбалалары көтеріле келетін. Сара отырған киіз үйді қоршап алып, оның өлеңін тыңдайтын».

«Сараның әсем даусы домбыра сазымен әдемі үндесіп, құлақ

кұрышын қандыратын. Әдемі әніне маржандай асыл сөздері келіп қосылғанда, кім-кімнің де болса көңілі көтерілмей, көкірегі желпінбей тұра алмайтын. Сара өлеңіне ынтыққан жұрт алдымен киіз үйдің жабығынан сығалап, бара-бара бауын шешіп, туырлықтарын сыпырып тастайтын»,— дейді Сараны көзі көрген қариялар.

«Мен көргенде Сара әдемі біткен ашаң жүзді, сымға тартқандай сұңғақ бойлы, ақсары келіншек еді,— дейді Әділбек ақсақал.— Оның басында үкілеп-шоқтаған әдемі сәукелесі бар еді. Оны өлең айтып, домбыра тартқанда басынан алып қояды екен.

Жиегін маржандаған ақ жібек жаулығымен отырып өлең айтады. Сонда оның кең маңдайы, төбесінен тең жара өрген толқынды қара шашы, әсем келбеті кім-кімді де сүйсіндіргендей. Домбыраның сазды үніне әсем даусын қосқан кезінде бұрынғыдан да әсерленіп, тоты құстай түрленеді екен. Домбырасының басын шоқтап, қақпағына ойдырып кішкене айна отырғызған. Оның қаламының ұшындай үшкір де епті саусақтары домбыраның пернелерін баса жөнелгенде, қимылына көз ілеспейтін».

«Мен ер жетіп есейгенде, үйде жүріп, жеңгем Сараның тәлім-тәрбиесін көп көрдім,— дейді Сараның қайын сіңлісі Биғайша.— Сара үй шаруасына аса тындырымды еді. Ол үйінің әйелге тән қарапайым жұмыстарының бәрін өзі істейтін. Шаруаға жұғымдылығы сонша, көшіп-қонғанда, жаңа жұртта ең алдымен тігіліп, жүгі жиналып, оты жана бастайтын үй Сараныкі болушы еді. Оның үйінің түндігінен түтін шығып жатқанда, басқа үйлердің туырлығы да жабылып болмайтын. Өз ісіне ұқыпты болуымен қоса, қой қосақтау, бие сауу сияқты жұмыстарға да ыңғайлы еді. Қашаған қойды ұстай алмай, тырысқақ қойға аяғымды бастырып алып немесе сауып отырған биемді исіндіріп алған кездерімде Сара өзінің әдемі жіңішке үнімен «Әй, кішкенем-ай, сонша орашолақ болармысың!» деп күліп қоюшы еді.

Той-жиынға барғанда Сара қасындағы қыз-келіншектердің таза киініп, сүйкімді болып баруын қалаушы еді. Ауылдан шығар алдында «Кішкенем, бері келші» деп шақырып алатын да, мені

ары-бері қарап үстімдегі киімімнің бойыма қонып тұрғанын, тұрмағанын тексеретін. Көңлі разы болған жағдайда: «Бәсе, бойжеткен деген осылай болуы керек қой» деп, сылқ-сылқ күліп, ертіп ала жөнелуші еді. Ол тойға барғанда, қасындағы қыз-келіншектермен бірге, шеткерлеу жерде отыратын. Ел өзіне онша назар аудармаса екен дегендей, көзге түспеуге тырысатын. Бірақ оны жұрт қоймай шақырып, ең қадірлі деген орынға алып келетін. Сонда бізге қиыла қарап: «Енді қайтесіңдер, ренжімей отыра тұрыңдар. Үлкен адамдар жұмсаған соң бармасқа лаж жоқ»,— деп майысып тұрғанда, оған разы болатынымыз сонша, кейде мойнынан құшақтап, бетінен сүйетінбіз. Ол кішіпейілділігімен қоса көпшіл еді... асыл жеңгем ертерек дертке шалдығып, көңіл көтере алмай қалды. Ұзақ уақыт сүзіліп ауырғандығының салдарынан бірте-бірте жүдей берді.

Сараның аңсаған азаттығы ол өлген соң бір жылдан соң-ақ дүниеге келді. Ол Ұлы Октябрь социалистік революциясы еді. Сол революция азат еткен көп ұлтты совет халықтарының арасында бір кездегі қайғы езіп, қараңғылық басқан қазақ халқы да бой көтеріп, коммунизмнің арайлы күніне қарай алға басып барады. Ескілік атаулының салт-санасын, солармен бірге «қалың» ғұрпын да әлдеқашан лақтырып тастаған қазақ әйелдері шын мағынасындағы тең праволы совет азаматтары атанды. Олардың ішінде ғалым атанып, өнер туын ұстаған әйелдер жүздеп, мыңдап саналады.

Сонау ХІХ ғасырдың соңғы жылдарында азаттық арманын аспанға алып ұшқан Ешкіөлмес тауының бауырында, баяғы Біржан салмен кездескен жерінде, сол жерді қоныстап отырған Абай атындағы колхоздың орталығында қойылған ескерткіш Сара арманының символы дерлік. «Мені де балам деп еске ал, жұртым» деген тілегін бүгінгі советтік ұрпақтарының адалдықпен жүзеге асырғандығы айқын айғақ.

Тәңірберген Қалиханов.

Өлеңдер дастандар

ТАҒДЫР ТӘЛКЕГІ

1. ЖОҚШЫЛЫҚТА

Ақша қар алғаш жауған қыстың басы,
Көңілсіз көк салбырап қабақ-қасы.
Бекеті Абдыраның ашық дала,
Ақсудың жарғабақты босағасы.

Ышқынған оқтын-оқтын дала желі,
Жаныштап жер үйлерді бекеттегі.
Көшіре айдаланың аппақ қарын
Бүркеді борандата аяз демі.
Салынған сал қорадан аласа үй,
Есіксіз, терезесіз, қараша үй,
Қазандық, көне алаша, тозған қомша,
Жетімсіз жарлы тұрмыс — іштегі күй.

Әйнек жоқ, терезеге тартқан қарын,
Азынатқан босағадан қыс ызғарын.
Төрт жағын төңіректің қар үрлеген,
Жан да жоқ келіп-кетер бірлі-жарым.

Жылтылдап сол бір үйден шыққан жарық.
Кейде өшіп, үзіледі, кейде жанып.
Сол үйде тынбайтұғын мен ғанамын,
Уыстап тамызыққа отын салып.

Сақырлап қазан толы қайнаған су,
Үй-іші қара түнек қаптаған бу.
Қақталып көн үстінде жатыр апам,
Естілмейд үйде дабыр, ешбір у-шу.

Телмірген екеу едік түнді күткен,
Дәмелі секілдіміз бір үміттен.
Қазанда қара судың құр қайнауы,
Айтып тұр үйдің халін азық біткен.

Ақысын жалға жүрген Сахаридың,
Бермеген жартылап та, болмаса тым.
Көшіріп іргесінен Абдыраға,
Бұл үйді тентіреткен Арнай мығым.

Жайсаңбек — кіші інісі Тастамбектің,
Қорғаны жесір кемпір, жетімектің.
Абдыра бекетіне қоса келген,
Қорланып ағайыннан алған кектен.

Палуан қажырлы адам қайраты асқан,
Белдескен көп мықтымен бала жастан.
Жоталы жолбарыстай жойдасын ер,
Жүлде алған талай-талай той мен астан.

Тастемір, Арнай болыс, Телібай би,
Сайысқа Жайсаңбекті салып ылғи.
Батыры Байғазының Мүсәпір де,
Жайсаңбек он жасынан алатын сый.

Бас қосып ас, жиында халық ана,
Сайысқан әрбір ерді сынға сала.
«Жайсаңбек нағыз палуан, жарайтын ер»,—
Дегенді айтар еді солар ғана.

Елдің сол ардақтысы ер Жайсаңбек,
Бекетке туыстарын сүйрете кеп,
Қамы үшін жесір кемпір, жетім бала,
Ел кезіп кеткен еді азық іздеп.

Ал біздің жарлы үйіміз түн күзеткен,
Сарғайдық Жайсаңбекті тосып көптен.
Үй жылытып, құр қазанға су қайнатып,
Бірыздық тілеуші едік күнде көктен.

...Мінеки, ауытқыды түн жарымы,
Көрінбей күңгірттенді от жарығы.
Сол кезде үй жанына жақындады,
Бір дыбыс күртілдеткен тыста қарды.

Жай басқан ауыр жүктен Жайсаңбек ер,
Сартайжан, үй аман ба? Есік қай жер?—
Дей беріп арқасындағы ала өгізді,
Ақырын жерге қойып, бір сүртті тер.

Қарт ана қалтыраған қолын жайып,
«Бұйырсын, адал асы берген ғайып!»—
Деп, бетін сипай бата беріп жатыр,
Қалғандай бір-ақ күнде малға байып...

2. ЗОРЛЫҚ

Ақырған аяз кетті, басылды жел,
Ашулы ақ бораннан ашылды жер.
Қар күреп, күресіннен жол салынып,
Қатынап, бір-біріне тасынды ел.

Жалғыз үй жапан дүздің жолындағы,
Бекеттен шеткері бір орындағы,

Елеусіз ел көзіне бір калыпта,
Өзгермей өте берді өмір-дағы.

Не болды ондағылар, бар ма, жоқ па,
Тіршілік халі қандай, аш па, тоқ па?
Із салып, барып қайту дегендерді,
Бекетте ешкім ойға алған жоқ та.

Әйтсе де көктем шыға басылған қар,
Дегендей: «жария болсын жасырғандар»,
Көзіне ит пен құстың түсе берді,
Күл-коқыс, сүйек-саяқ шашылғандар.

Жарлы үйден, үрлеу басқан жеке қоныс,
Көбейіп шыққан түтін иіс-қоңыс.
Білініп бірте-бірте бекетке де,
Сөз болып оңды-солды жатты сол іс.

«Жаз бойы жар құлағы жастық көрмей,
Жүретін жарлы кемпір азар өлмей.
Қырық үйден қысқа күнде есік ашып,
Тынбайтын арқан есіп, жел бау өрмей.

Неліктен қар түскелі қадам баспай,
Қыдырып ешбір үйден есік ашпай.
Тығылып сыртқа қалай шықпай қойды
Күн-түні молыққан ба дайын асқа-ай».

Дегендей күнкіл сөздер күннен күнге,
Көбейіп айтылды ақыр ашық түрде.
Бір жат іс жарлы үйінде бар деген сөз,
Таралып ел ішіне кетті мүлде.

Тараған өсек-аяң осындайдан,
Айтылмай Арнайға да тұрсын қайдан.

Бұл хабар құлағына тиісімен,
Шешілді,— деді Арнай,— менің пайдам.

Қан шеңгел, қайсар болыс, қара ниет,
— Қамдан!— деп шабарманға қақты иек.
Құдайын танымайтын асау кедей,
Арнайдың алдына енді басын иед.

* * *

Абдыра алақандай абыр-сабыр,
Алпарыс, шалқыласу, айқай-дабыр.
Қамаған қараша үйді қырық шақты атты,
Шуласып бір жаяуға дейді «жабыл!».

Көлденең күресінде тұр. Жайсаңбек,
— Жалынам, жазығым жоқ, ағайын!— деп.
— Ұрысың қанды балақ, түстің қолға,—
Дейді Арнай,— кете алмайсың малымды жеп.

Жарлыда қора болсын кілет қайдан,
Жөнімен азық жинап етін жайған.
Кесектей қар астына көмген еттен,
Қызарып қан көрінді анадайдан.

Ай топыр есік алдын атпен басып,
Жүргендер сойыл сүйреп, мылтық асып.
Қазбалап қар астына көмген етті,
Жабылып алдақашан алған ашып.

Жайсаңбек жалбарынад жауап қылып;
— Бір маған жабылуға келдің қырық.
Азығын жетім-жесір тартып алдың,
Отырған жан асырап, талшық қылып.

Келген жоқ ешқайсыңа менен зиян,
Десем де бермейсіңдер сөзіме ырық.
Туысым, елім емес, жау болсаңдар,
Кетіңдер біржолата бізді қырып,—

Деді де ашу қысқан арынымен,
Арнайды ат үстінен алды жұлып.
Белбеумен омыраудан қымти ұстап,
Дегенше: «жіберейін жерге ұрып»,
Баж еткен дауысымыз тоқтау болды,
Апам мен екеуіміздің ара тұрып.

— Ағатай, етке бола елді шаппа,
Ерлікке ерік беріп жазым таппа.
Қорыма ит жейтін бір өлексені,
Болғаны аман болсаң біздің баққа.

Жиылған елдің жақсы адамдары,
Жабылып жұмысың не ағамдағы?!
«Күміс пе күн бетінде жылтыраған?»
Жарлының жанын баққан адал малы.

— Ағатай, «шашпа топырақ — деген,— көпке»,
Шешілер өз жайымен бар болса өкпе.
Азығын қарт анамның алмаңыздар,
Біздің күн көргеніміз елге көп пе.

Арыны әлсіреген Арнай болыс,
Бергендей тілге көніп, сөзге қоныс.
«Шешуге дау аяғын ертіп жүр!»— деп,
Айдауды Жайсаңбекті көрді жөн іс.

Астыртын адамдардан хабар беріп,
Ізінен Жайсаңбектің қылмыс теріп.

Арнайдың ақылымен шақыртылған,
Дау күткен Тұрысбек те отыр келіп.

— Қажыеке, қапа болып ғазиз басым,—
Дейді Арнай,— бойға сіңбейді ішкен асым.
Алдыңда бір ұятқа душар қыпты,
Мал ұрлап мынау менің жақындасым.

Ағайын құдай сүйіп, қыдыр қонған,
Болғаннан сізбен қыңыр кім бар оңған?!
Ырысты Мама — әкемнің ұрпағынан,
Ішінде жалпақ қазақ кім бар озған?!

Болғанмен жері-суым өз алдымда,
Арыма ағайындық ой салдым да.
Ұрымды өзім барып алып келдім,
Айыбын әперуге көз алдыңда.

Тұрысбек маңызданып қарқ-қарқ күліп,
«Кім өзі салып жүрген елге бүлік?!
Қасқыр да қас қылмайды малымызға,
Матайдың үш баласы түгел тұрып».

Жайсаңбек қусырулы екі қолы,
Кеудесі керіскедей кекке толы.
Бас иген сәлемін де қажы алған жоқ,
Көкиіп көрмегендей болып оны.

«Жә!»— деді сақал сипап қажы бір кез,
Дегендей өз ойымды ішіңмен сез!
— Артын айт, шаруаның, Арнай мырза,
Бұйымтай бізге келген шешілсін тез.

— Отырмын,— дейді Арнай,— мен де кам ғып,
Әнеки мал ұрлаушы қолын қан ғып.

Астында аты, инінде шапаны жоқ,
Қу кедей із-тозы жоқ жүрген қаңғып.

Айыпқа ат орнына тіксін басын,
Өтесін сөйтіп ішкен арам асын.
Жабатын бұл жарлының шапаны жоқ,
Бермесе күңшілікке қарындасын,—

Дегенде қалт түсіп бір қажы есіне,
Қарады Жайсаңбекке ол тесіле.
— Құтқарса Жиенқұлдың қикағынан,
Емес пе татығаны бір бестіге!

Бұлар сөз берер емес Жайсаңбекке,
Келтіріп жатыр бәрін өздері епке.
Қарсылық бір-екі ауыз пікір айтты,
Жайсаңбек отыра алмай тектен-текке.

— Мен малын қажы аулының ұрлағам жоқ,
Қалайша бұйырдыңдар арам ниетке?
Малының терісін кім танып отыр,
Сөйлессін әкеліндер бетпе-бетке.

«Айып» деп күңшілікке бере салар,
Шығарған адамым жоқ әзір шетке.
Мүлкіндей қолындағы саудалайсың,
Абайлап, Арнай, сен де сөзіңді епте!

Маманның маңын басып мал алғам жоқ,
Қажыеке, ақты айнытып, қате кетпе.
Ақырып Арнай деді:— Ей, Жайсаңбек!
Көкисің қалай сөйлеп, миымды жел.
Мамаекен дәулетінің аздығынан,
Отыр ма қажы келіп, пәле іздеп?!

Қажы да қабак түйген, кашқан сұры,
Қалжақтап, нені айтасың деді — ұры!
Ар көріп отырсың ба, ақымағым,
Болғанға құтты аулымның қара құлы.

Көнбесе билігіңе — көрсін біраз,
Айдатып жібер бізге! — деді мұны.
— Құп болад, — деді оған — Арнай болыс,
Асауға лайықты тегі сол іс.
Сонымен Жайсаңбекті абақтыға,
Апарып, қараңғы үйден берді қоныс.

3. ҚОРЛЫҚ

Баяғы бекеттегі қараша үй,
Көмілген қар астына аласа үй.
Кеткелі Жайсаңбекті Арнай айдап,
Тартуда жылауменен жаңаша күй.

Сахари отар кеткен жылқышы боп,
Қыс бойы бір айналып келе алған жоқ.
«Бір бала, бір кемпірді асырар!» деп,
Санайтын Жайсаңбекті көңіліне тоқ.

Басқадай жақын да жоқ жаны күйер,
Жас бала, жаман кемпір басын сүйер.
«Жетім ғой, жесір ғой» деп мүсіркеген,
Жәрдемші болды жалғыз көрші үйлер.

Күн өтті, айлар өтті, уақыт озды,
Хал кетті, ас таусылды, киім тозды.
Қамалған жетім, жесір қараша үйге,
Қайтадан қайыршылық қолын созды.

Қыс қатты, жұт болатын белгісі бар,
Сірескен беті мұздақ — тізеден қар,
Ауылында Тұрысбектің тыныштық жоқ,
Азайып қала ма деп мыңдаған мал.

Шөп тартса, күрек ашса, отар барса,
Бұларға жұмыс қолы керек қанша?
Маманның балалары осыны ойлап,
Шығады көзін ілмей таң атқанша.

Тұрысбек болғанымен қанша үстем,
Осылай Жиенқұлға ісі түскен.
Ешқашан қол жазғысы келмейді бір
Топ құрап мал қоритын даяр күштен.

Тілегі, талабы бар олардың да,
Деседі: «сәті осылай оралды ма!»
Қажының көңлін аулап, ойын тауып,
Жасамақ өзінше бір той аулында.

Бұл кезде Тұрысбек те бәрін ойлап,
Серпілді көзінде арам ұшқын ойнап.
Жағдайы Жайсаңбектің еске түсіп,
Болды оған табанасты бір шарт қоймақ.

Шакыртып Жиенқұлды өз үйіне,
Сөйледі содан кейін сәл иіле:
«Саған бір қалындыққа қыз айттырдым»,
Деді де тоқтады істің жәй-күйіне.

— Қамаудан Жайсаңбекті шығарып ал,
Айттырып қарындасын құдалық сал.
Және де өзің әбден ойлана кел,
Бермекшісің қаншама қалыңға мал.

Жүрегі Жиенкұлдың мұздап қалған,
Секілді үміттен бір жылу алған.
Үй болып, өз алдына бала сүйіп,
Қайырылып қарағандай дүние-жалған.

Әлгі сөз алды да бар есіл-дертті,
Айрылып ақыл-ойдан есі кетті.
«Қажеке, қайда айдасаң біз даяр!»— деп
Жиенкұл Тұрысбекке берді сертті.

Сұраусыз Жайсаңбек те жатқан сұлық,
Босанды қамау үйден келіп бұйрық.
«Қажы өзі құда болам депті!»— дейді,
Белгісіз: не жақсылық, не бір қулық.

Білмейді не істерін, Жайсаңбек таң,
Істепті құдалыққа қажы өзі қам.
Тіл алмай, тағы тентек атандырса ел,
Қол ұшын беретұғын табылмас жан.

«Жер қайсы!?»— тағы бір іс бастағанмен,
Сиятын жаман кемпір, жас баламен!
Құрығы құдайға да жеткен қажы,
Жәбірлер тағы қандай масқарамен.

Қуат бар қайда қашып құтылатын,
Не деймін көрінгенге тұтылатын.
Қажының тілін алмай қарайтыпты,
Десе жұрт тағы мен ғой ұтылатын.

Салмақтап өз басының жай-жағдайын
Жайсаңбек ой түбіне барған сайын.
Мойындап қарсыласар халі жоғын,
Көнетін құдалыққа айтты ыңғайын.

* * *

“Абдыра, Ақсу беті қатқан көк мұз,
Ақ боран аяқ алсаң жабатын із.
Жалбырап желге етегім жар басында,
Келемін су көтеріп мен сорлы қыз.

Жанымнан жанап өтті екі атты адам,
Біреуі жерден тоқтап төрт-бес қадам,
Асыға аттан түсіп, мені құшып,
Қуанып сүйіп жатыр,— деп,— Саражан.

“ Әрі ағам, әрі әкем — ол Жайсаңбек,
Қамаудан шыққаны осы көргені көп.
Жиенқұл қасындағы кейін білдім,
Келіпті құда түсіп кетейін деп.

— Қайттың ба, ағатайым, аман-есен,
Жан көкем, сен екенсің,— «бұл кім» десем.
Сен үшін жаратқанға жалбарынып,
Зар қақтық далада мен, үйде шешем.

“Ол күнде жас екенмін әлі бала,
Толмаған қулық-сұмдық, ақыл-сана.
Аға деп Жиенқұлға құлдық еттім,
Бұл күнде маңын баспай жүрген Сара.

...От жағып, зыр жүгіріп, шайын құйып,
Бір мезгіл құлақ тігіп, сөзге ұйып.
Жарқ етіп жайы келсе жауап қатам,
Жайдары мінезіммен, емес тұйық.

Жиенқұл — жантак жамбас, шолақ аяқ,
Жантайған жағына оң қолын таяп.
Қадайды қысық көзін маған ұдай,
Күнде ойнап жүрген ашына құрбымдай-ақ.

Бір мезгіл құжырайтып құныс белін,
Жия алмай, сілекейлі дүрбік ернін.
Қызығып қыз құшардай қиялына,
Шайнауды ұмытады шайдың жемін.

Қарт анам — көкірек ауру, күрк-күрк еткен,
Өз-өзін шымшылайды екі беттен.
Айтарға амалы жоқ, ернін тістеп,
Дер едік, — сорақылық мынау неткен!

Таң да атты. Жиенқұлдар атқа мініп,
Қажының ауылына кетті жүріп.
Қасына Жайсаңбек те қоса ілесті,
Қайтпақ па, әлде қалың жайын біліп.

Жайсаңбек сол кеткеннен қайтпады тез,
Қажының қалауына болды да кез.
Отарға жылқы айдасып кете барды,
Кедейде керқайзандық жоқ қой мінез.

Күркілдеп көнде жатқан сорлы ана,
Шақырып, деді маған:— Ботам Сара!
Қайтейін, қозықаным, бақытты бол,
Қуанар ештеңе жоқ жүрек жана!

— Апатай, жайын айтшы, болды қалай?
Біреуге болмақшы ма Жайсаң малай!?
Әйтпесе, түндегі бір сұмырай адам,
Сұқтанып отыр еді көзін қадай...

— Я, қарғам, түндегі сол қисық көзді,
Айтып ед бытыстырып бірер сөзді.
Болыпты сені соған атастырмақ,
Келісіп қажы аулында өзді-өзі.

Баж етіп, көн үстінен түстім атып,
Қос қолдап бетті басып қалдым жатып.
«Құдай-ау, менен сорлы жан бар ма?!» деп,
Налыдым қабырғама қайғым батып.

«Құдай-ау, әкемді алдың туа сала,
Атанттың «жесір кемпір, жетім бала».
Тезегін теріп елдің, отын жақтым,
Жоқ болып босағамда жалғыз қара.

Ұмтылып істегенмен қанша талап,
Қолдайтын бір адам жоқ жақын санап.
Дүниенің барлық қайғы-қасіреті
Тұрған ба түгел күтіп, маған қарап?!

Апатай, осы ма еді қорлық деген?
Қорлыққа көндіретін зорлық деген?
Жан шошыр — ақсақ, соқыр бір есектің,
Қорланып, қосағында болдық деген.

Беріп пе ең ақ сүтінді анам қарғап?
Тауып па ең дүниеге осыны арнап?»—
Деп жылап, ащы үнімді ағыттым мен,
Анамның құлағын жеп, күн-түн сарнап.

Қарт анам қолмен сүртіп көздің жасын,
Тіземде жылап жатты қойып басын.
«Жылама, сабырлық ет, — деді ол сосын, —
Тағдырға жазса осылай, не қыласың?!

Кетесің жылай берсең қор боп жасып,
Қорлықтан құтылмайсың бұлай қашып.
Онан да азат болар жолынды ізде,
Ақылың мен қайратың судай тасып».

Анамның бұл ақылы ішке қонып,
Әр сөзін ұшқыр қиял отыр жорып.
Көз жасы емес, іспенен бақыт табу —
Көңіліме ұялады мақсат болып.

4. БЕКІНДІМ

Уда-шу шақырысқан таңғы тауық,
Көп болды түн ортасы кеткелі ауып.
Күсембай, Павел қартпен үшеуіміз,
Сырластық түні бойы есік жауып.

...Түн бойы Павел аға берген ақыл,
Барады бойға сіңіп тақыл-тақыл.
Өмірдің үміт күнін елестетіп,
Жас жанды ұмтылтқандай апыл-тапыл.

Соңында: «енді өздерің ақылдас» деп,
Қарт кетті бөлмесіне ұйқысы кеп.
Онаша отырысып қалдық бірге,
Талпына таңды күткен екі жүрек.

Үнсізбіз екеуміз де, байланған тіл,
«Мен сендік дегендей-ақ, — енді өзің біл!»
Көңіл мас, тілге артық сөз оралмай,
Шерткендей үнсіз тілмен жүректер сыр.

Жабырқап қалған көңіл жалын шалып,
Тұрмыстың түрткісінен тотық алып.
Жайдары сабасына келгендей боп
Жылылық тұла бойға жатыр дарып.

Айнымас айтылды ант, берілді серт!
Ыдырап кеткендей бар кеудеден дерт!

«Сақталсын құпиямыз сырт көздерден,
Әйтпесе боп қалармыз дұшпаннан мерт!»

— Саражан, енді осыған белді бекіт,
Қосылсақ тірі жүріп сертке жетіп.
Татымай бір күнгіге ұмытылар,
Бұл күнгі тұрмыстағы кем мен кетік.

Жан қалқам,
жасымасқа белді байла,
Айтарсың ағайынға ақыл-айла.
Біреп жыл хат қарасын таныған соң,
Жүрмеспін мен де бекер бұл маңайда!

— Бекіндім,
жолың болсын, Күсен жаным,
Болашақ сен деп күтем атар таңым.
Қақтыққан қарақұсқа ілдірмеудің,
Қамдарсың қайда жүрсең, қалқам қамын.

Осындай сертке келіп қос жарлы жас,
Күреспен болашақта қосуға бас,
Қол беріп, қош айтқанда Павел аға:
«Жүрейік,— деді,— Коля, қақпаны аш!»

Көк арба ямщик жеккен тауды беттеп,
Ақсудан малшып өтіп барады ептеп.
Артынан ере тысқа шыққан басым,
Жөнімді ұмытыппын қайтып кетпек.

Жағалай Жаркөз деген жардың басын,
Сорлыға түсірді алғаш күн шұғыласын.
Ерте ескен таудың таңғы самалымен
Желбіреп тұра бердім жібек шашым.

Көрінбей өскен сорлы күйелеш боп,
Секілді ем көз тартарлық көрігім жоқ,
Енді мен жар басына жайнай шыққан,
Нұр шашқан секілдендім гүл қызыл шок.

Сол күні домбырамды тарта бұрап,
Анамнан алдамалап рұқсат сұрап,
Бекетте бір кеш бойы өлең айттым,
Бозбала, қыз-келіншек басын құрап.

ЖҮРЕК

Жүректен жанға жылы сөз бар ма елде,
Жүрексіз тірлік бар ма суда, жерде.
Қашанда өмір жыры — жүрек сыры
Біреуін сол жүректің айтам мен де.

Аяулы болғандықтан асыл жүрек,
Өз орнын кеудеден кең алып бөлек.
Шаң-қоқыс, тозаң-топырақ кіре алмайтын,
Күмбезде берік, жылы өмір сүред.

Бәрінде мұндай жүрек жан-жануар,
Жұрт білед, тулай соғып тұрары бар.
Жерде де мұндай жүрек бар деп айтсам,
Көрмеген көп адам-ақ күлед шығар.

Түстіктен орай жатқан Жоңғар жоны,
Қоңырау тау терістікте қорған-қобы.
Қапалдың жанға жайлы аясының
Төрінде жер жүрегі біткен орны.

Не болмақ жер жүрегі жерден бөлек,
Жүректің бәріне ортақ шерден бөлек.
Кәдімгі жүрек қандай — ол да сондай,
Сипаттап айтары жоқ елден бөлек.

Жалғыз тау жазықтағы басы мұнар,
Талай сыр, қойнын ашсаң асылы бар.
Көзіңмен көргің келсе жер жүрегін,
Қапалға келіп қайтуға асығындар.

Осындай ерек біткен Жүрек тауын,
Жағалай біткен жасыл алма бауын.

Күн сайын жылы леппен жауып тұрад,
Кербез шың — «Кер» бұлтынан сепкен жауын.

Күз келіп демін алды суық леппен,
Алғашқы ызғарлы шық шымшып беттен.
Жаз бойы жайнай өскен жасыл гүлдер,
Құнысып қорыққан жандай дір-дір еткен.

Қайрылмай кетіп барад жайдары жаз,
Көбі өтті өмірімнің, қалғаны аз.
Дегендей бүрін бүркей жасыл шешек,
Жаутаңдап жаныма кеп айтады наз:

Түн іші. Күзетте жоқ, Сара қайда?
Еш жерден көрінбейді бұл маңайда.
Жүректің үстінде ол жүресінен,
Отырған арыз айтып аспанда айға.

Мұндасып жер мен адам — екі жүрек,
Сыр тыңдап бір-біріне құлақ түред.
Бұлардың қайғысынан қараңғылап,
Аспанда жұлдыз жымып, ай мүдіред.

Белгілі, — дейді Сара, — менің дертім,
Ақ жүрек адамым бар берген сертім.
Душар боп қажы ауылының қақпанында,
Таба алмай босанудың жүрмін ретін.

Бүгін күн мойыныма түспек тұзақ,
Өмірім өспес болды бұдан ұзақ.
Актарып жүрегімді саған қосып,
Атанып өлсем деймін «Жынды қыз-ақ!».

Өзіңдей менде де бар біткен жүрек,
Жаралы жалындаған жадап-жүдеп.

«Жаманға басыңды жар етпе!»— дейді,
Асаудай арманымды алға сүйреп.

Сенің де қызғалдағың курап бүгін,
Жоғалтқан қыстан қорқып қызыл гүлін.
Кәрідей көрге кіруге әзірленген,
Күңкілдеп естілмейді күңгірт үнің.

Айтатын ақылың бар ма, кәрі жүрек?
Дертіме бермейсің бе дәрі, жүрек.
Жер болып қалуыңның жәйі қалай?
Көп ғасыр тұрмақпысың жадап, жүдеп?

“Жүрекпен жүрек сыры бір емес пе,
Сыр ұрлау бір-бірінен мін емес пе?
Жөніңді айт, жөңге сілте, өлген жүрек,
Мендегі тыңдар сені тірі емес пе?”

Қозғала бүлк-бүлк етіп жер жүрегі,
Жас қызға жаны аши елжіреді.
«Жүрегі ем мен де өзіндей бір сұлудың
Жер болдым, тыңда,— дейді.— енді мені!»

Заманда сонау, сонау өтіп кеткен,
Бір қыздың Баян деген жүрегі ем мен.
Арманым өз өмірімде азат жан боп,
Өтпекші ем өзім сүйген жігітіммен.

Қоңтәжі деген ханның қызы Баян,
Ару ед аты шыққан әлемге аян.
Хандығы, әкесінің қыруар малы,
Аруды шаққан ақыр болды шаян.

Болғанмен алтын, күміс, дүние көп,
Жыл сайын аза берді Баян жүдеп,

Көрікті дүниеден пайда қанша,
Жай таппай жана берсе жалғыз жүрек.

Дейтұғын қалмақ жігіт Сайын-Бөлек,
Кедейден кесек туып өсті ерек,
Баянның бар арманы болды сол жан,
Айттырып алмағанмен қалың төлеп.

Арманды бір-біріне болды екі жас,
Бәз-бәзда сәті түсіп қосылса бас,—
Жастардың елжіреген мейірімінен,
Еріткен қорғасындай балқитын тас.

Жастардың бір-біріне құмары артып,
Тұтанды ғашық оты жалын шарпып.
Сайынға қызын бермей, көшемін деп,
Бір күні хан бұзылды жүгін артып.

Ханның бір батыры еді қалмақ Сайын,
Қашанда қажетіне тұрған дайын.
Елінің арқа сүйер ері сол еді,
Өзгелер қалмақ жерін шапқан сайын.

Айыбы жалғыз еді, кедей еді,
Еңреген ер ішінде егей еді.
Атса оқ, шапса қылыш өтпес күшін
Қоңтәжі қоңыр қойға теңемеді.

«Қызымды жан алмайды ханнан басқа!
Қалыңға берген қазына, малдан басқа.
Ендеше атсыз, затсыз кедейлерге,
Тиісті Баян қызым алданбасқа!»

Қоңтәжі сол кеткеннен «Қораны» асып,
Өрмелеп тау басына кетті қашық.

Жоңғардың мәңгі қарлы жотасына,
Шығарды қашырға артып, жүгін тасып.

Көшірмек болғанында қызын зорлап,
Қозғалмай Баян көрін қаздырды орлап.
Жары үшін — Бөлек үшін жан тапсырып,
Қалды ол ақ жүректің сертін қорғап.

Осыдан түстік жерде Бөлек өлген,
Оны да тау басына бөлек көмген.
Екі тау: Сайынбөлек, Баянжүрек,
Өзгеден сондықтан да еректенген.

Ару қыз ақ жүрегін қорғап өлген,
Өзінің жүрегін де жерге көмген:
«Жан сүйген Сайын-Бөлек жар қабірін,
Көріп тұр мәңгі бақи,— деген,— көзбен!»

Қыз өлді, жүрегі оның жерге айналды,
Арманы таудай тола шерге айналды.
Күйіктен қайнап шыққан ыстық жасы,
Толтырған «Жүрек» астын селге айналды.

«Жер болып сол жүректің сырты қатқан,
Сақталып түскен жалын махаббаттан.
Қазіргі «Арасандағы» ыстық бұлақ,
Жас еді сол жалыннан қайнап аққан.

Баянның сол жүрегі болып бір тау,
Жоңғардың саласынан тұрады оқшау.
Қасында Сайынбөлек шоқысы бар,
Әлікүн қарауылдап тұрғандай жау.

Қорадан мойын созып Қонтәжі тұр,
Ызғарлы тілсіз, мылқау ақ шоқы құр.

Баянды көктей солған бір көре алмай,
Зарланад, деп: «Балам, бір мойнынды бұр!»

Осылай сырын айтып «Баян-жүрек»,
Кеудесін бір күрсінді кере уһлеп.
Кеше мен, ал бүгін сен, дертіміз тең,
Ғасырлар ашылмайтын неткен түнек!

Бәрі бір: қалмақ па, әлде, ұлты қазақ
Осылай қыздарының көргені азап.
Қосылмай жүрек сүйген жігітіне,
Өтеді махаббаты болып мазақ.

Сара қыз, еліктеме Баянға сен,
Шыдай тұр бұл өмірден қаяу көрсең.
Өзгеріс ел салтында болмай қалмас,
Өлме әзір, қорға өзінді, аялда сен!

Саңқ еткен таудың үні осылай деп,
Сабыр боп жүрегіме ұйыды кеп.
Мен сергіп орынымнан тұра келдім,
Жүректен өз өміріме алғандай леп.

Түн жармы, ел ұйқыда, ауыл жым-жырт,
Маужырап жусаған мал күйсеп бырт-бырт,
Өзгенің бәрі үйінде, өз орнында,
Бұл рахат тыныштықтан тек Сара сырт...

АШЫНДЫМ

Ашулы, арманы арта түскен Сара,
Ой — улы, қиял — қышқыл, жүрек жара.
Аттандым ашындым да, белді байлап,
Болудың мағынасы жоқ енді бала.

Аралап өмір сырын ойым сергек,
Саралап алды-артымды, ақыл тербеп.
Арман мен ақ сырымды өлең қылып,
Ән салу домбырамен болды ермек.

Аңырап ақ домбыра боз інгендей,
Наз-мұным қос шектен шығады еңірей.
Той, жиын, шілдеhana болса қайда,
Сайрайтын болдым енді даусым сембей.

Қызымын Тастанбектің атым Сара,
Жасымнан жылап өскен мен бір бала.
Он үште өміріме ор қазылып,
Жүрекке өшпестей боп түсті жара.

Жетпеген балапандай темір қанат,
Жан едім жасы балғын, жаңа талап.
Арман боп ақ жүрекке кадалды оқ,
Қандайлық атты екен жау сығалап.

Көз жетпейд ой түбіне, білімім аз,
Ағайын, аясандар дертімді жаз.
Білетін дүние сырын апа-жеңгем,
Алдында ақ жүректен айтамын наз.

Қуансам ән салар ем саңқылдатып,
Азынаған ақ домбыраны аңқылдатып.

Айрылған балапаннан қоңыр қаздай,
Қоймаса қарт анамды қаңқылдатып.

Дүниеге неге туып, неге келдік,
Көретін болсақ өңкей қорлық, кемдік,
Жетімдік, жеткіліксіз шерлі өмірдің
Дүниеде болған ба тек бәрі мендік.

Бұғаудан босанудың кілтін таппай,
Іздеймін, халқым,
сенен тұрмай, жатпай.

Көрінбей көп ішінде кетсем деймін,
Жайыннан жаны қалған ақ шабақтай.
Айтамын күнде еліме арыз-арман.
Әркім-ақ қамығады құлақ салған,
Кемсеңдеп кемпір жылап,
қатындардың
Арманы «аһлаған», жүрек жарған.

Болғанмен малды,
жанды кейбір ана,
Көңілінде көбінің-ақ болған жара.
Әйелдер тағдырының бәрі де ұқсас,
Зарлаған,— деп ойласам,— жалғыз Сара.

Қамығып,— дейді көбі,— күшінді алма,
Ашылып, ойнай-күліп көңіліңді алда.
Өзіңдей он үшімде өнменді үзіп,
Мені де берген,— дейді,— жұртым шалға.
Жыладым, жалбарындым,
амалым жоқ,

Сатылып кете бардым алған малға.
Қылғынта көгендеген ақ тұсақтай,
Қалыңнан қыз құтылып қалған бар ма?

Өмірін өрістетпей өре салып,
Тұқыртқан тұрмыс талай бағландар да.
Әйелге бұл заманда атқан таң жок,
Не өнеді айтып бәрін зарланғанда?

Мұны айтып апаларым кеңкілдесіп,
Еске алып, ескі арманын еңкілдесіп.
Жаны ашып, жұбатады мен сорлыны,
«Қайтейік, әйел солай еншің» десіп.

АРСАЛАҢ АЛДЫНДА

Қызымын Тастанбектің атым Сара,
Арман көп, айта берсем, көңлім нала.
Қорғалар көп ішінен бұта таппай,
Шырылдар бозторғайдай мен бір бала.

Еңіреттің ерте бастан, туған елім,
Кір жуып, кіндігімді буған менің.
Кең жатқан Садыр, Матай елдерінен,
Бір теңім болмады ма ұлдан менің.

Жеткізіп сабырлықпен ұстап бақпай
Бәйгеде топқа қосып, тұмар тақпай.
Желкемді көктейінен қидындар да,
Бөріге байлап бердің жетім лақтай.

Несіне жасырамын, елім, сенен,
Еріксіз бір жетіммін дертім терең.
Адамдай құтыла алмас, қорлық беріп,
Көрдіндер қанша жазық, жапа менен.

Немді айтам, басымдағы мұңымды айтпай,
Сатылған бір жемтікке құнымды айтпай.
Қаны бір қарындасын, Арнай аға,
Қарқ қылып қажы берген пұлыңды айтпай.

Елімнің биі де бар Телібайдай,
Бергеннің біреуі сол мені байлай.
Бәрі де қажы аулының қамын істеп,
Жабысад терідегі шелі майдай.

Елімде батыр да бар Мүсәпірдей,
Жүрген жоқ жағдайымды көрмей, білмей,

Алдында Тұрысбектің құрдай болып,
Жорғалайд жақсылардың бәрі бірдей.

Мұңымды әнмен айтам жылай алмай,
Қайғыға жастай көрген шыдай алмай.
Өшетін көрінбейді қасірет оты,
Қоржыған Жиенқұлды құдай алмай.

Бүйтермем болсам егер баласы бай,
Тұрса егер әкем тірі, төрт жағым сай.
Бұлаңдап асау кердей жүрген басым,
Токтыдай борышқа кеттім, уа дариғай!

Мүсәпір күнде алатын елден шауып,
Мен үшін бере алмай ма бір ат тауып!?
Неткенің осыншама, Арнай ағай,
Қоя алмай бір тентектің ісін жауып.

Секілді айтпасам дерт арылмайтын,
Жүрек мұз, жаудан қорқып жарылмайтын.
Ағайын Жайсаңбекке жаны ашыса,
Жөн бар ма ед бір тайынша табылмайтын.

Таусылмас сөйлей берсем айтар сөзім,
Сүйенген қызыл тілге шын сорлы өзім.
Шырылдап шынжырлаған жас күшіктей,
Төрт болар құлға¹ барсам екі көзім.

Өлшеу жоқ қиялымның өрісіне,
Шыдаймын, шығармаймын көбісіне.
Айттырған күйеуіңіз, Арнай аға-ау,
Сыйғандай бір тоқтының терісіне.

¹ Қ ұ л ғ а — Жиенқұл дегенді айтып отырғаны.

Сөйлетті елім мені ұлға балап,
Сатпаймын әнімді мен бұлдамалап.
Мұңымды сендерге айтпай, кімге айтайын,
Қоржиған өл демесең Құлға қарап.

«Ақ бата», «Ақ қой қаны» деген атак,
Әрқашан көлденеңдеп алда жатад.
Дегенде-ақ: «Құдай», «Құран» құл боласың,
Қайсыңның бұл қамалға қолың батад?!

Қор болып дінге уланған ел жүрегі,
«Бұйрыққа ылаж бар ма» деп жүреді.
Көзсіз ел көргенсізге жем болғанша,
Суға ағып бір күн өлгім кеп жүреді...

ОРТАҚ МҰҢ

Ортақ мұң әркімнің-ақ ойын тербеп,
Азаттық жыры айтылса-ақ арман кернеп.
Намысы әр әйелдің түрткілейді,
«Сараны сайратуға жәрдем бер» деп.

Біреуі ақық моншақ, бірі тана,
Алып кел: «омырауыңа — дейді, — қада».
Шеріктеп, кездеп шығып шәйі көйлек,
Табылды камзол тігер Қатипа да.

«Құралмақ көп түкірсе — көл» дегендей,
«Жармысын бүтініңнің бөл» дегендей.
Біреуге біреу осылай пейіл тауып,
Азаттық жыр тыңдауға шөлдегендей.

Аз күнде-ақ «қыз» атандым бойым сылап,
Окалы камзол киіп, белді қынап,
Шокпардай үкі таққан кәмшат бөрік,
Ақша жүз ажарыма тұрды ұнап.

Көтерген көп көмегі бір баланы,
Көрікті киімдерге жырғалады.
«Базарлық», «орамалым» деген атпен,
Сақина, болды күміс сырға-дағы.

Кешегі күл-көмеште өскен басым,
Толықсып, толған айдай ырғалады.
Ары өтіп, бері өткені «сыйлық» тастап,
Көбейді қызға «ұнамақ» мырза-дағы.
Көркейіп, сырт пішінім өзгергенмен
Кетпейді жүректегі ызғар әлі.

АҚКУ

Қымбатты апа, жеңгем, құрбы-құрдас,
Қайғыма қатар ортақ мұңы мұндас.
Ғажайып түсімде мен бір іс көрдім,
Көп болып бұл түсімнің жоруын аш.

Білмедім ауысқан ба ай менен күн,
Болмаса өзгерген бе дүние бүтін.
Түсімде батыс жақтан таң сіберлеп,
Шығысты басып тұрды бір көк түтін.

Адасып орынынан аспанда ай,
Көміліп көк түтінге тұр табылмай.
Күн батқан ұясынан кері шығып,
Аспанға сәуле шашты бұрынғыдай.

Айдын көл — күн шағылысқан алдым ашық,
Көзімше көбеюде тасқын тасып.
Сол көлдің ортасында бір ақку құс,
Қорғанып дұшпанынан қонды қашып.

Шүйіліп аспандағы бір кара құс,
Ақкуға алдындағы көрсетті сұс,
Көл толқып көбігімен көлегейлеп,
Тудырды каракұсқа қиын жұмыс.

Ойладым: көл дария — халқым, елім,
Өсетін ортасында қалқып менің.
Сенемін кара ізіме түскен жауға,
Мені де жегізбес деп халқым тегін.

Ақкудай бұдан былай қанат сермеп,
Ағытсам асыл сөздер қиял тербеп.
Бостандық бір басыма тумас па екен,
Болатын еркін жүріп, еліме ермек.

Замандас — мұңы бірге апа, жеңгем,
Бір жанға көп көмегі тимес пе екен!
Жинандар үкі, тана, киім маған,
Аттанып ел ішіне шығайын мен.

Қоңыр күй қобызындай Молықбайдың,
Үкісін домбыраның толықтайын.
Айтайын елге шынын, әйел мұңын,
Сайрайын сансыз топта, қорықпайын.

Түсіндім: бар тағдырым көппен бірге,
Мақсатқа жете алмаймыз қоспай ірге.
Зар-мұңды жұрт алдына жеткізейін,
Жалынып ең болмаса қызыл тілге!

ҚАРЛЫҒАШ

Толғанып терең ойға баттым, ағай,
Бір таңға көз іле алмай жаттым, ағай.
Жайдары жүрегіме от боп түсті,
Әр сөзі сіздің жазған хаттың, ағай.

Сөзім жоқ жалғыз ауыз қарсы қояр,
Әр сөзің ем секілді-ақ дертті жояр.
Қорғаған бұтағыңмен бәйтерек ең,
Қай жағынан болса да көңілім тояр.

Таба алмас қазақ қызы сіздей аға,
Етегін жел жаққа ұстап болған пана.
Ақ жүрек, адал ниет, асыл сөзді,
Тең тұтқан ғылым, білім артық баға.

Артық деп айта алмаймын сізден басым,
Қыз алып, қызық көрер қамал жасың.
Сырымның бір түйінін түйіп салдым,
Шешсін деп өзі аңғарып мағынасын.

Гүл еккен қаратасқа бір қарлығаш,
Мәпелеп өсірем деп шыбықты жас.
Тамырын балшық тасып орнықтырып,
Қорекке тасушы еді аузымен ас.
Шырылдап қос қанатын көлеңке ғып,
Қорғайтын гүл тамырын қызғанда тас.
Қандырмай гүл сусынын қоймаушы еді,
Тамшы ғып ағызса да көзінен жас.

Қарлығаш қанатымен су себелеп,
Өскен гүл болып шықты елден ерек.
Сол шыбық мәуелі ағаш болған шақта,
Көбіне-ақ жан-жануар болды керек.

Құрт мұжып, гүлін сормақ көп көбелек,
Шынарға жабылғанда өскен бөлек.
Мейрімді бір қыранның көзі түсті,
Ерте ұшып қалықтаған тау көбелеп.

Шынардың басында еді құзғын қарға,
Қожандап сұс көрсеткен басқаларға.
Тырнағын батырып ол гүл бүріне,
Шайқалтып жас шынарды салған зарға.

Қыран құс қиялап кеп шыңнан ұшқан,
Қанатын қағып өтті қарға тұстан.
Сол құстың қанатынан соққан желден,
Шынардан құрт, көбелек, қарға да ұшқан.

Баяғы бейнет көрген жас қарлығаш,
Гүл егіп тырнағымен қашаған тас.
Қыранға мың бір рахмет алғыс айтты,
Жүректе қуанышы, көзінде жас.

Ойлады ол өзімдік деп енді шынар,
Кетті деп құрт, көбелек гүлге құмар.
Шынарға енді өзі ұя салып,
Емген ед еңбек жемісін көңіл тынар...

Батырдай қорғау үшін туған елін,
Сата ма қанатының қыран желін.
Мен бір жан қарлығаштың қамын күткен,
Ағатай, әділдеп шеш осы жерін.

ТОРЫҒАМ

...Қысылма, қызым!— дейтін Павел ата,¹
Болды ма айтатұғын сөзі қата?
Жақындап Жиенқұлдың қыл шылбыры,
Барады буындырып жанға бата.

Қайда өзі, азаттығы «ішкі жақтың?»
«Арманы болмақ»,— деген ісі ақтың.
Айтқалы Павел ата үміт күтіп,
Қажымай жылға тарта шыдап бақтым.

Қай жақта, Омбы деген қандай қала?
Көз жетер төңірегім мидай дала.
Күсембай қарт Павелмен қатар барып,
Омбыдан үйренбекші қандай сана?

Жұмбағын Павел қарттың жете білмей,
Ойланам оңашада көзімді ілмей.
«Түбінде жетім-жесір жеңеді»,— деген,
Сөздері тандандырад ішке кірмей.

Айтса рас, болса-дағы қай халықта,
Секілді кедей күйі бір қалыпта.
«Бірлесіп барлық ұлттар жеңіс табад!»
Деген сөз ұға алмаймын, шын анық па?

Шынында орыстан көп халық бар ма,
Көп жерден шықпай ма көп зарыққанда!
Бостандық туын солар көтермекші,
Шынымен сенер болсақ Павел шалға.

¹ Павел ата — Сібірден көшіп келіп. Абдыра бекетінде көшір болған, атшы Күсембайдың досы, көзі қарақты адам.

Қарт айтқан: «Батыс жақтан ататын таң»,
«Әлемге орнап келмек әділдік заң».
Көзіме еш белгісі көрінбейді,
Ол үшін ел ішінде істелген қам.

Тосушы ем жақсылықты шын қуанып,
Қарт айтқан жұбанарлық сөзге уанып,
Көңіліме ешбір медеу көрінбейді,
Айналам қалыбында тұр қуарып.

Төңірегім үнсіз, тілсіз меңіреу дала,
Ыстық жел өрт жүргендей бетті шала.
Өзгенің өзегінде сілкіну жоқ,
Қарт сыры мәлім бе тек маған ғана.

Ақылсыз ағайындар, елім-мешеу,
Селт етпес күнде күйіп жатсың нешеу.
Бүгінгі жіберілген қателікке
Демейді түзетуге ертең кеш-ау.

Қарт Павел Күсембаймен басын қосып,
Жүр ме екен бостандықтың жолын тосып.
Келуі солардың кеш бола ма деп,
Қорқамын Жиенқұлдан жаным шошып.

Адам жоқ ағайыннан ақылдасар,
Жерім жоқ жаудан басымды алып қашар.
Ертең күн екі адам кеп дұзақ салса,
Істермін қанша қайрат мен бір нашар.

Сарғайдым, сағынып көп, Күсембайым,
Қинады қиындалып менің жайым.
Жарамның дертін жазар сен деуші едім,
Көлеңкең көкейіме түскен сайын.

Қайтеін қазір жоқсың сен де мұнда,
Қалмады қақсай-қақсай менде құн да.
«Тағдырдың бұйрығынан» бұлтара алмай,
Құн жетті таба болар Жиенқұлға.

Осылай күңіренемін есіз үйде,
Бұраймын домбырамды мұңлы күйге.
Кеудемді тыныс кере уңілесем,
Омыраудан үзіледі таққан түйме.

Жайдары күлкі менен жайсаң ән жоқ,
Қырынған қыз мінезбен бойда сән жоқ.
Салбырап сары уайымға түстім міне,
Сөйлесем сықылданып сөзде мән жоқ...

ШЫМЫЛДЫҚ

Көк жайлау, көтеріңкі ел, көңілді жаз,
Мал күйлі, жайылым гүлді, жан-жануар мәз.
Өрмелей тау бөктерін өскен қайың,
Бұралып жел қозғаса айтады наз.

Жалтылдап жасыл жапырақ күн нұрымен.
Бірғала күле қарайд бір қырымен,
Бұтаққа-бұтақ тиісіп, гүл сүйісіп,
Сырласып әрқайсысы өз сыбдырымен.

Жоңғардың жотасын тең екі жара,
Талқандай тау кеудесін аққан Қора.
Жарасып, жасыл жайлау ортасында,
Арқырайд асау тасқын, күшке тола.

Арудың бұрымындай Бұрқан бұлақ
Басынан кербез Кердің төмен құлап.
Сұлудың өкше соққан шолпысындай,
Жайлаудың табанына тіреп тынад.

Болғанмен қанша қатал Қоңтәжі шың,
Ызғарлы ақшалмалы басы мығым.
Жайната жасыл кілем жайған жазға,
Амалсыз бастырғандай екі иығын.

Жайлы жаз, жасартатын әлем жанын,
Талқандап тауға салған қыс қамалын.
Ызғарлы мейрімсіз хан-Қоңтәжінің,
Жылытып қозғағандай жүрек қанын.

Жылыған жаз нұрына қатігез хан,
Кеудесін қозғағандай боласың таң.

Көк арша, шар қарағай, аю жүндер,
Бұл таудың баса шыққан көкірегін пан.

Айрықша біткен мұнда әулие тас,
Көп адам тілек тілеп, иетін бас.
Жайнаған жаз нұрына қынасымен,
Құбылып көрінеді ол-дағы жас.

Жайнаған жан-жағымның бәрі де өмір,
Кенелген жаз нұрымен бүкіл өңір.
Өбісіп мал да, құс та, шөп те, гүл де,
Жадырасып жас жарлардай жарқын көңіл.

Қажы ауылы сол жайлауда көшіп-қонып,
Әркім мәз аяқ қолын еркін созып.
Қызынған қымыз ішіп бай-манаптар,
Қыдырып қыз іздейді қырсық қозып.

Қызды да алдыменен мал іздейді,
Қалыңмал бере алатын хал іздейді.
Сондықтан бозбалалар былай тұрып,
Малы көп, байып алған шал іздейді.

«Басы бос» дейді халқым ақын Сара,
Азаттық алған жылап кеше ғана.
Көптеген қызқұмарға болдым душар,
«Сара» деп ынтығатын жүрек жара.

Әуре ғып, қалмаған жоқ құрық созып,
Бәсеке, бақ таластық, намыс қозып.
Басымды шатыстырды шал-шақпыт та,
Бірінен аламыз деп, бірі озып.

«Құтылмас көптен қоян» деген мақал,
Қалжың сөз бірі майда, бірі қатал.

Сөзі өтпей өкінішті боп жүргендер,
Дейді екен бай таңдағыш «бедеу байтал».

Қылжақ сөз тұс-тұсымнан мазамды алып,
«Әмеңгер» әлегіне басым қалып.
Азаттық алдым деген сорлы басым,
Күңіренем тағдырыма күнде налып.

ҚОШ БОЛ, ЕЛІМ!

Жүргенде бір шапандық олжа сынды,
Ел-жұртым көрген еді көз жасымды.
Қанды көз қарақұстың тырнағынан,
Босатып зорға алып ем өз басымды.

Сонда бір қызыл гүлім сарғайып ең,
Жаралы жүрегімнен зар жайып ем.
Бұтаға қорғалаған бозторғайдай,
Халқымнан көмек тілеп қол жайып ем.

Ел-жұртым тілегіме құлақ салып,
Шығып ед жаным күйген өрттен алып.
Қайықтай дауыл қуған қалтылдасам,
Сен едің пана болған, қалың халық.

Мен риза, риза шығар жұрт та маған,
Сезе ме тұщы-ащыны ұрттамаған.
Ақ жүзім күзгі гүлдей солғын тартты,
Күн қаққан шүберектей жұртта қалған.

Ел едік Үйсін — Найман аулы аралас,
Қосылған төскейде мал, төсекте бас.
Көптен-ақ өздеріңе мәлім еді,
Көзімнен жас аққаны қан аралас.

Жалайыр жалпақ жуас берекелі,
Жасымнан мәлім еді ел екені.
Арықтап, аңсай іздеп келгенімде,
Ортаңнан қызық көрдім мерекелі.

Бір кезде сайраушы еді тілім бұлбұл,
Жүйткіген желдей өсіп ойым дүлдүл.

Қанаты қиялымның қайрылса да,
Баяғы қалпында тұр көңіл құрғыр.

Сәлемде Жалайырдың қариясына,
Жасы үлкен, ақылдың кен-дариясына.
Кім білсін көрер қанша жарығым бар,
Әйтеуір жеттім тірі елге асыға.

Ортаңда көп күн болдым Балғалы, Андас,
Рахымың, құрметіңе иемін бас.
Дертіме шипа іздеп келіп едім,
Жегі құрт жей берген соң жаныма қас.

Балпық пен Ескелдідей кемеңгер де,
Айтуға сөзге жүйрік тереңдер де.
Ақылмен хан, төрені бағындырған
Қадірлі Қарынбайдай зерендер де.
Дарынды Дарабоздай бәйбіше өткен,
Ақылы асып туған ерлерден де.
Дұшпанның он екіде шебін бұзған,
Атақты Тәттібайдай мергендер де,
Солардай ұлдар менен қыз туғызған,
Кім алғыс айтпас сіздей өнерлі елге!

Сәлем де Мәулімбайдай ақыныңа,
Жас түлек Ақшабектей батырыңа.
Еліне он екі ата Жалайырдың,
Жұрт сүйген ел басшысы—ата ұлына.

Қырымпоз жігіт екен Қыдыралы,
Көбірек қызды ауылды қыдырады.
Түбінде үлкен ақын болар деймін,
Көрінед басылмаған қызуы әлі.

Сөздері салмақты екен қорғасындай,
Құр сөзде құн бола ма үн қосылмай!
Серпінді, зор дауысты әнге шебер,
Жаксы ақын Қыдыралы — міне осындай.

Дейді екен жеңгелері Молдабала,
Кететін сөзге жылжып жорға қара.
Артына хатқа жазып сөз қалдырса,
Ұмытпас халқы оны сонда ғана.

Сәлем де Керімқұлдай шешеніңе,
Шежіре, әрі білгір көсеміңе.
Аузына орыс, қазақ қарап тұрған,
Кісі екен көрнекті де, көшелі де.
Аулында, көке, сіздің көп күн болдым,
Бір күнім татығандай неше күнге.
Сары қымыз, сансыз болған зор құрметтің,
Тіпті бір жете алмаймын есебіне,
Сіздердің сый-сияпат, ықыласыңыз
Күш беріп, ем болғандай кеселіме.
Дүние бір ұзақ жолдың керуеніндей,
Токтаусыз жүре беред көшеді де.
Білтелі шамнан нәзік сорлы өмірім,
Жоқ болып қалар бір күн өшеді де.

Дүниеге келіп-кетер әркім қонақ,
Солардың біреуі мен — өмірі шолақ.
Сырықтан қазық жасап ала алмайтын,
Ұқыпсыз болмаушы ма ед кейбір олақ.

Адаммын мен де сондай ұқыбы жоқ,
Құр тілді санап жүрген көңіліне ток.
Қағазға жалғыз сөзім түспеген соң,
Ұмытылып қалар Сара құр аңыз боп.

Әргендей көмекейім текке гулеп,
Солды өмір шешек атып бір-ақ гүлдеп.
Белгілі байлауы жоқ, матауы жоқ,
Есіл сөз босқа кетті желдей улеп.

Дәм татқан қадірлі елге тартып бұйрық,
Осы бір он ауыз сөз менен сыйлық.
Хикая, кітап жазып бере алмадым,
Әріптей болмаған соң хатқа жүйрік.

Кемді күн қызмет еттім дос-жаранға,
Өнерім аз болса да мактанарға.
Мені де баламыз деп еске ал, жұртым,
Сараның айтары осы аттанарда!

КӨП СӘЛЕМ ЫБЕКЕМЕ, ДҰҒАЙ-ДҰҒАЙ

Әй, Шәке-ай, қабырғамды кетті-ау тіліп,
Айтқаны Ыбекемнің қадір біліп.
Қажыған қайғы басып, аға-екеме.
Тілеймін ұзақ жылдар ғұмыр-тірлік.

Мен неге толғанбайын, толғанса ол,
Ұлына сәлем еттім, қусырып қол.
Мәйіттен қалайша аяп қалармын мен,
Халқымның қонақ күткіш ықыласын мол!

Санасын Ыбырай¹ аға мені өзіндей,
Баласын күтіп алдым өз көзіндей.
Мен де ортақ қайғысына, жүрек жалын,
Әбішке айтқан оның зар сөзіндей.

Қонағым тірісіндей Әбіш бүгін,
Көтерем артсаңыздар нардың жүгін.
Тай сойдым құрметіне қысыр емген,
Бал тамған қазысынан тартса түгін.

Төгілтіп бал-бауырсақ дастарқанға,
Ақ ниет, адал жүрек тұрмын алда.
Даярмын шырақ қойып күзетуге,
Әбіштің аруағын ұзақ таңға.

Төрімде ол да отырсын сіздердей боп,
Жайнаған жас өмір алқызыл шоқ.
Риза боп, ойнап-күліп аттаныңдар,
Арқаның бағландары — аяулы топ.

¹ Ы б ы р а й — Абайдың есімі.

Жасымнан танушы едім жақсы сырын,
Жақсы үшін құрбандық ед ән мен жырым.
Ыбырайдың аяулы ұлы қонақ болса,
Емес пе мен үшін бұл жақсы ырым.

Бұл сенім, мен ғана емес, бүкіл елге,
Қадірін білмес мұның қандай пенде?!
Күйзелді Найман елі түгел дерсіз,
Қайғыдан көкірегі толып шерге.

Көп сәлем Ыбекеме, дұғай-дұғай,
Көңілін шат, ғұмырын ұзақ қылсын құдай.
Көп жерге ере шығып қарындасың,
Қош айтып қалды дерсіз қолын бұлғай...

айтыстар

БІРЖАН МЕН САРАНЫҢ АЙТЫСЫ

Қызы екен Тастанбектің ақын Сара
Бәйгеден күнде келген жалғыз қара.
Қыз да болса адамның жүйрігі екен,
Көрмедік сөзді адамда ондай дана.

Қызы екен ақын Сара Тастанбектің,
Жақыны Маман, Толқын, Есімбектің,
Сауық қып Садыр — Матай жиылысып
Аулына алдыртыпты Тұрысбектің.

Аулына Тұрысбектің Сара кепті.
Өлеңді жүндей сабап дүрілдетті.
Сол кезде он жетіде ақын Сара
Жел сөзге адам болмас одан епті.

Сараның атын білер Арғын, Найман,
Жүйрік шыққан аталық Қаптағайдан.
Баласы Қожағұлдың сері Біржан
Сараны іздеп шықты әлдеқайдан.

Елі Керей, ұраны Алтай — Қарпық,
Қызыққа тірлігінде жүрген батып.
Атасы Алтай — Қарпық, елі Арғын,
Сауықпен жүрген сері дуылдатып.
Сараны есітіпті Біржан анық,
Бұған да жүрген жігіт өнер дарып.

Құдай берген дәулетті аясын ба,
Шығыпты он бір жігіт жолдас алып.

Серілік құдай салған мұндай өнер,
Пендеге әр не болса тәңірі берер.
Мың жарым жылқысы бар атасының,
Уақыты екен отыз сегіз жасқа келер.

Келеді он бір кісі жолдас алып,
Дулатып түрлі-түсті әнге салып.
Ат жіберіп Сараны алдыртармыз
Аулына Тұрысбектің жетсек барып:

— Сара да болар — дейді — сөзге мығым.
Айтысып Сараменен қылсақ шығын.
Найманның асыранды бұлбұл құсы
Сараның айттырармын барлық шынын.

Баралық Тұрысбектің ордасына,
Сараның қоямын ба болмасына.
Он бір кісі жолдасым ертең түсте
Біржанның қарық боларсың олжасына.

Арғыннан артық болды салған әнім,
Найманға Арғын түгіл болдым мәлім.
Ән салып тоқсан екі түрлендіріп,
Найманның бір жияйын тірі жанын.

Сара да жетік дейді, сөйлер сөзге,
Найманда аты шыққан осы кезде.
Ауызын қарсы келсе аштырмаспын.
Адамға мақтанар ол менен өзге.
Бөденедей қырғи алған жұмарлармын
Құдайым қуат берсе енді бізге.

Әлқисса Жүсіпбек қожаға Сара қыздың Біржанмен айтысқанын қыздың өзі аузынан осылай деп бастан-аяқ баян қылғаны айтысқанның келер жылында.

Сараның сөзі:

Қызы едім Тастанбектің атым Сара,
Ішінен ер Қаптағай шықтым дара.
Он үште домбыра алып сөз сөйлеп ем,
Келемін бір сүрінбей жалғыз қара.

Қолдай көр, ер Қаптағай, ата-бабам,
Сөзімді тыңда, құрбым, келсе шамаң.
Ақсүйек пайғамбардың тұқымы деп,
Сөзімді естірткелі келдім саған.

Тақсыр-ау, күні құрсын ұрғашының,
Билігі болмайды екен бір басының.
Тері-терсек берген соң ит те алады
Бұлындай берекесіз арбашының.

Әкемнің төрт түлігі бәрі де сай,
Алты ауыл аруақты үш ағам бай.
Бұландап асау кердей жүрсем-дағы
Тоқтыдай борышқа кеттім, уа дариға-ай!

Бұйрықсыз нәсіп етпес зарлағанға,
Тұңғиық сезім терең барлағанға.
Тақсыр-ау, он жетіге биыл шықтым,
Сан жүйрік ілесе алмас самғағанда.

Хан, қара шаршы топта сан сөйледім,
Көз көрмей, бәрі бекер нанбағанға.
Арсалаң, сал Ниязбек іздеп келіп,
Шошыған жүгірістен танбағанға.

Сөйледім қаз мойынды жарма-жалмен,
Әкеме ұлдай боп ем біткен малмен.
Аулында Тұрысбектің сөз сөйлестім
Баласы Қожағұлдың Біржан салмен.

Үйінде отыр едім Тұрысбектің,
Бұл үйге құдай айдап дұрыс кеппін.
Қасында жеті-сегіз жат кісі бар,
Сөйлес деп даусы шықты Жүнісбектің.

«Бұл үйде кім бар?»— деді келе сала-ақ.
Отыр ем домбырамды қолыма ала-ақ.
Есімбек, Маман құтым, ер Шерубай,
Қасына еріп келген өңшең манап.
Кісі екен отыз екі жолаушымен.
Ақ үйдің жабығынан көрсем санап.
«Сүйінші, іздеген қыз осында — деп,
Біреуін тонап жатыр жаудай талап.
Сырлаған домбырасын қолына алып
Ән шырқап қоя берді жүндей сабап.

Тұрды атын ұстап біреу шаужайынан,
Сөзінің білдім Біржан ыңғайынан.
Толықсып, төңкеріліп ән шырқап тұр
Сүйтсе де шошымадым айғайынан.

С он да Бі р ж ан ны ң қ ыз ды
ш а қ ы р ы п а й т қ а н с ө з і :
Бұл үйде Сара бар ма, шықсын бері,
Іздеген келіп тұрмын Біржан сері,
Жолықпай сөзі өктемге жүрген шығар,
Ауылында Тұрысбектің өлер жері!
Сайраған Орта жүздің бұлбұлымын,
Арғынның Алтай — Қарпық ақтан кері,

Барабар сөзі теңдес адам болса,
Көңілімнің тарқаушы еді қайғы-шері,
Қырандай аспандағы желді күнгі,
Дауысымның көтерілер шықса тері,
Суырған жер танабын майталманмын,
Жасымнан маған мағлұм қыз не дері.
Алтын менен күмістің нақысындай,
Міні жоқ, бізден шығар сөз бедері.
Шатыр тік көк майсаға, бір тайды сой,
Кешікпей шықсын үйден болса өнері.

Ақ иық мұз балақпын жерге түспес,
Кең қолтық арғымақпын алқымы іспес,
Басайын аптығыңды, тез шық, Сара,
Сен түгіл әкендеймен болдым істес.

Бұл үйде Сара бар ма, отыр неғып?
Қарсы ұшпай тоты құстай қанат қағып,
Жел қабыз, жез тағалы еңіреумін,
Қара тер шыққан сайын кетем ағып.

Ғаламға мәшһүр болдым өлең жаттап,
Қысқартам адымыңды бір-ақ аттап...
Көмейден құйылады қайран сөзім,
Айғайлап ұран салсам «Қарқабаттап».

С а р а н ы ң с ө з і :

Көктемде Тұрысбектің ауылында,
Көруші ем істің жеңіл, ауырын да,
Біржанның төңкерілген әніменен,
Ешкіөлмес ел жиылды бауырында.

Арындап дәуірлейді барған сайын,
Екпіні соққан желдей, көрдім жайын.

«Шырағым Сара, саған не болды?»— деп,
Есімбек кіріп келді, ағатайым.

«Шырағым, Арғынға орай бар ғой Найман,
Бала едің атағынды жұртқа жайған,
Кең жерде келістіріп душар болмай,
Қапыда қажы үйінде келді қайдан.

«Тартынба, енді балам,— деді қажы.—
Адымың аттан артық, шықты тайдан,
Сөзі бұзық антұрған көрінеді,
Бар еді бір кісідей өлеңге айлан.
Аптыққан қу Арғынды бір дөңгелет,
Ағаңа осы болсын тиген пайдаң.
Өнері ұлдан артық қарағым-ай,
Тұрайын мен де тілеп бір құдайдан».

Қажының әлгі сөзі болды себеп,
Қолтықтап көтере көр, аруақ демеп,
Дулат, Сабыр, Кеншімбай, Сұртай, Жылтыр,
Жанұзақ, қолда!— дедім,— бәрің жебеп!

Аспаннан бойға түсті ғайып пірім,
Даусыма жаңғырығар тұрған жерім.
Ән шырқап ақ ордадан шыға келдім,
Көрген соң аттан түсті Біржан серің.

Қозғадым қырмызыдан сөзді талдап,
Басында баяуладым Біржанды алдап,
Төрт қызы Тұрысбектің қасыма ерді,
Ақ үйден шыға келдім «Найман шалдап».

Танданып жиылған жан қарап тұрды,
Қыз да болсам Біржанға балап тұрды,

Кәмшат бөрік, күлдәрі белбеуі бар,
Көк торғын шапанды адам қарсы жүрді.

Түрінен мен таныдым осы Біржан,
Сандалтып Орта жүзді әнмен қырған,
Сарысұр адам екен, тым өңді емес,
Құбылар тоты құстай әлгі антұрған.

Біржан салдың айтқаны:
Осы ма бұл Матайдың бұлбұл құсы?
Көп іздеп бүгін таптым жазы-қысы.
Әуелі қазақшылап көріселік,
Жарқыным берірек кел, жасың кіші.

Баласың,— деді,— менен жасың кейін,
Көрінді Біржан салдың сөзі бейім.
«Көрісем, бері кел»,— деп сәнсіп тұрды,
Толғанып үндемедім оған шейін.

Қыз көріспеген соң Біржанның
айтқаны:

Мен Біржан қызға барман аяғымнан,
Шын қызсам дәуірлеймін баяғымнан.
Бері кел, ұрғашылық қылма жаным,
Дәндеме наймандағы саяғыннан.
Найманның болады екен қызы надан,
Үлгісіз қалай халық түрі жаман.
Ағаға іні келер біздің елде,
Көп боп па, сұрасуға есен-аман.
Баласы Қожағұлдың Біржан салмын,
Сен түгіл сенен артық құмар маған.
Жалымнан тұтқан қызда арман қалмас,
Жібек жал арғымақпын тұмарлаған.
Еркек тілін алмайтын жының бар ма?
Адам деп сөз айтамын Сара саған.

Сонда кыздың берген жауабы:
Ей, Біржан, кімге дәрі амандығың?
Сөз білсең бұ да сенің жамандығың.
Қыссасул-әнбиядан естімеп пе ең?
Белгілі мағлұм болды надандығың.

Адамды топырақтан жаратты хақ,
Надандығың білінсін бұл сөзге бақ.
Хауаға бұрын барған Адам ата,
Бұл салттан кетпекшісің қалай аттап?
Данышпан білгіш қой деп ойлаушы едім,
Арғын да тантиды екен жоқты мақтап.
Найманда екі жүзді нар кескенмін,
Желкенді қимақ үшін қойған саптап!
Тозаның анда-санда бір бұрк етер,
Саулатсам бейпіл желді екі жақтап.
Күн көргелі келдің бе құрдым Арғын,
Жинауға сынық малта Найманды ақтап.
Абыройың ашыларын білмейсің бе?
Көрпенді көсілсеңші бойға шақтап,
Жерге кіріп кетерсің жынды антұрған,
Шын қазсам асты-үстінді жездей қақтап.
Делбелігі емес пе Біржан салдың,
Кісісін жеңетұғын жаңа тапты-ақ.
Талпынған жас баланың білегіндей,
Сендейге ұстатпаймын қолымды аппақ!

Сонда Біржан сөйлейді:
Сал Біржан домбырасын көкке сермеп,
Жіберді түрлендіріп әннен өрнек,
Сөзіме ызаланып алғаннан соң,
Дауысқа салды Біржан аспанға өрлеп;
Мың жарым жылқы біткен Қожағұлға,

Сөйлеткен сені балап қазақ ұлға,
Асықша ақ жамбыны сұлуға аттым,
Тиыным шыққан емес сендей тұлға.
Сайратқан Орта жүздің бұлбұлымын,
Қызығып жүргенім жоқ алар пұлға,
Күшігін асыраған өлекшіндей,
Азғындап шөктің Сара жылдан жылға.
Қырсығың өз басыңнан арылған жоқ,
Тегістеп айыбыңды тізсем қылға.

Қолыңды ұстатпайтын ерке болсаң,
Күлімсі берді әкең неге құлға.

Бар екен жаннан артық сөйлер сөзің,
Сүйенген қызыл тілге шын сорлы өзің,
Қолға түскен қалмақтай ықтиярсыз,
Төрт болар құлға барсаң екі көзің.

Сөзіңе таң қаламын сынай алмай,
Айтқаным кетті саған ұнай алмай.
Көзіңді күшік құрлы бір ашпайсың,
Қортиған шірігінді құдай алмай,
Есекке қосақтаған бір қашырсың,
Күн сырын көпке жаяр жылай алмай.
Құшақ толар еркекке көңілің бар,
Сәнсінің күйгеніңнен шыдай алмай.

Жан жетпес ән шырқасам өрісіме,
Құданың ризамын берісіне.
Елден тандап айттырған қортық байың,
Бір қойдың сыяр тұлып терісіне.
Алыстан тілеп ұшқан тұз құсындай,
Біржанның жан таң қалар келісіне.

Мойыным жүзген қаздай иіледі,
Орта жүз ән шырқасам сүйінеді.

Арғынның жалғыз тоны қолға түссе,
Төрт Найман орта бойлы киінеді.
Найманда байлық бар ма біздің елдей?
Жүрсем де адам боламын мұнда келмей.
Қыз сөзін кек көрмейтін сайтаным бар,
Онымды тастамаймын өзім өлмей.

Атадан Біржан сал боп тудым артық,
Ұраным «Ер Қарқабат, Алтай — Қарпық».
Аққумен аспандағы ән қосамын,
Қозғасам ащы күйді түптеп тартып.
Қырмызы, асыл бекзат бір мінезім,
Кетер ем еркек болсаң бір-ақ тарпып.
Қыз итті сыйлайтұғын бар мінезім,
Самғаймын бәйге атындай артып-артып.

Көкшетау дуанына даңқың барған,
Мен Біржан алтын тудай айқындалған.
Естігелі, Сара, сені үш жыл болды,
Сері едім төңірекке құлаш жайған.

Түлкінің жүгірісін қыран байқар,
Ұялсаң, сөзің емес маған айтар,
Қанды көз май жеп алғыш ақиықпын,
Сен түгіл қасқыр көрсе бір-ақ шайқар.

Қайтару сұрамаймын келсе аңым,
Қыз сөзін парық қылмайтын ескі заңым,
Күнінде он көрінсе де айнымаймын,
Көк төбет болды деме мені, жаным.
Түстіктен жұрт таң қалар көргеніме,
Жеңбесем, қуанбаймын келгеніме.
Ақ марал, осы жолы жығылмай кет,
Алтайдың душар болдың мергеніне.

Өзімдей бір басты адам сөз білмейді,
Құданың мың шүкірлік бергеніне,
Қыз сөзі батқан сайын жаным кірер,
Қарамай қатты сөйле өлгеніме.
Адымым күні бүгін қалыбында,
Екі жыл отыз беске келгеніме.
Апшымның қуырылып қай сасқаным,
Өтірік ентелетіп желгеніңе,
Көзімнің Көкшетаудан қыры түсті,
Аталық Қаптағайда жүргенінде,
Аю болсаң да басамын «әп» дегенде,
Түспеймін жаман құстай көргеніңе.

Сонда Сараның айтқаны:
Әй, Біржан, жасың үлкен, өзің аға,
Қымбаттығым белгілі білсең баға,
Қамысты терең көлдің сұқсырымын,
Қаңғырған ілдірмеймін қаршығаға.

Ежелден сен белгілі желді көрік,
Таң қалдым сәулетіңді сенің көріп,
Сені айдап ажалыңа алып келген,
Құт Маман, ер Шерубай қасыңа еріп,
Сөйлетпей шыға сала кеттім дерсің,
Түрімді көрсетейін сөйлеп беріп.
Қарны ашқан қырсығы бар еркек мысық,
«Сасық» дер аузы жетпей, майдан жеріп,
Сөйлеспей мен сықылды өнерпазға,
Дәндеме жүрген күңнен тезек теріп.
Өлеңді қолқа қылсаң ағытайын,
Самарқан жібегіндей оннан өріп.
Әншейін сыпайы деп қимай тұрмын,
Көзіңді төрт қылар ем иттей керіп.
Сөзбенен жеңемін деп ойламаңыз,

Бір жерден мүдірер деп көңіл бөліп.
Тілінді тарта сөйле, Біржан батыр,
Жарамас жүдеп қайтсаң, іздеп келіп.
Тартылып таразыға тең келмейсің,
Тірілсең ертең кешке, бүгін өліп.

Арғынның тантықтығы міне осындай,
Кім байқар ер қадірін сөз қосылмай.
Жай тастап құлашымды кең созамын,
Сен түгіл Қожағұлдан бір шошынбай.

Күшпенен көндіремін болмасаң да,
Сестеніп тамам жерден қозғасаң да.
Аптығып арғынсынып сандырама,
Ойлайсың артықпын деп оңбасаң да,
Найманға жалғыз тиын керегің жоқ,
Келесің қайыр сұрап анда-санда.

«Мен пәлен» дегеніңе сескенбеймін,
Шошыр деп қоразданып алдасаң да.
Ақыр өнер барлығын байқасармын,
Өзіңді өзің мақтап, нанбасаң да.
Қарамды әр-беріден соң бір көрмейсің,
Соңымнан үмітті боп қалмасаң да.

Тоймайтын жеті басты жалмауызсың,
Ескі-құсқы елден жиып жалмасаң да.
Қуып жетіп озамын Найман шалдап
Пысықсып ә дегенде самғасаң да.

Әй, Біржан, әлінді біл, жүр жайыңа,
Әке десең көнбеймін ыңғайыңа.
«Жай аяған жаралы болар» деген,
Шын тілеп сөйлейінші құдайыма.

Жылқының арығындай Арғын кедей,
Тойғансып мас боласың ішпей, жемей.
Күр айғай салғаныңа кім шошиды,
Жеңермін иттей қылып, адам демей.

Найманның аруағынан кет садаға,
Әзәзіл бола берме екі араға.
Жанақ та қобызымен түк қылған жоқ,
Оңай ма сендей сорлы бишараға.

Орынбай іздеп келіп, кеткен қаңғып,
Жеңген жоқ Кеншімбайды о-дағы аңдып.
Жанақ қашан жол алды Сабырбайдан,
Жаманын көтереді Арғын сән ғып.
Біржанды әке десе менсінбеймін,
Жаратты қыз да болсам сонша паң ғып.
Жынды бота сықылды бір делбені,
Құдайым тірі қойған несін жан ғып?

Б і р ж а н н ы ң а й т қ а н ы :

Арғынға, жете алмайды Найман өлмей,
Ежелден артық туған теңдік бермей.
Жеңбесем, Сара, сені осы жолы
Өлгенім жақсы емес пе үйді көрмей.

С а р а а й т а д ы :

Ей, Біржан, өнер біткен қай жеріңе?
Бұл жолы пайда ілінбес күр теріңе.
Жеңбек түгіл келмейсің ширегіме,
Әкеңнің менен қорықсаң кір көріңе!

Б і р ж а н н ы ң а й т қ а н ы :

Арғынның көз жеткісіз аймағы бар,
Төңірек жеті дуан ойнағы бар.

Кім жетер Жанайдарға Алтайдағы,
Алты жүз бота мен тайлағы бар.

Шалқыған Жәнібек пен Тұрсын, Жанай,
Ит қосты Нұрмұхамбет, Досан, Қанай,
Солардың хисабына көз жетпейді,
Ол түгіл бір Шақамдай болсаң қалай.

Қаржаста бір құтым бар Мұса, Шорман,
Үзілмей келе жатыр ескі қордан,
Қажының белбаласы Садуақас,
Құтқарған сан қыранды түскен тордан.

Ұл тумас Қазанғаптай ата ұлынан,
Тұқымы дегдар шыққан жатынынан.
«Полковник» шен алады туа сала,
Шырылдап түскен бала қатынынан.

Шыныбай асып еді бір шағында,
Жан жетпес ер Қазекем аруағына.
Жамантай, Құсбек, Шыңғыс, Сартай төрем
Ілінген талай Найман қармағына.
Тәттімбет ардагерім Арғын асқан,
Қырық түрлі күй ілінген бармағына,
Ежелден әрі баймын, әрі молмын,
Шын қызсам шыдамайсың зардабыма.

Адамның ақиығы қажы Құнанбай,
Сан жүйрік сау кеткен жоқ бір сыналмай.
Найманның әулиесі батыр Барак,
Ішқұста болып кеткен түк қыла алмай.

Ыбырай жас жолбарыс білектенген,
Дұшпанға арыстандай жүректенген,

Өзінің заманының бозбаласы,
Перінің жігітіндей реңктенген.

Ей, Сара, қайсының бар оған жетер,
Өнерін көрген жанның есі кетер.
Адамның жалғыз басты білімпазы
Әлі де жамандамас Найман бекер.

Орта жүз Абай қойды атын батпай,
Үйіне ояз кірмес жауап қатпай,
Арғынның асылдығы міне осындай,
Наймандай ағайынын жүрген сатпай.
Бар болса, бұған орай қоймай сөйле,
Әйтпесе сөзіңді қой, босқа шатпай.

Сонда Сараның айтқан жауабы:
Ей, Біржан, сөз сөйлейін анықтатып,
Көңілің ауырмасын қабақ қатып,
Көкшетау, Қызылжарда талай Арғын,
Күн көрген жанын жалдап, жатақ жатып,
Найманның қай жерің бай мақтанғанмен,
Тентіреп нан жемейміз шілік сатып.
Бармаған соң жайынды білмейді деп,
Құр босқа мақтанасың тәңірі атып.

Найманда Қаракерей, Сыбан, Мұрын,
Жеті ата Жолымбетке құйған нұрын,
Шерубай, Тана мырза, ер Тәукебай,
Қай қазақ сөз бастаған онан бұрын?

Баласы Қозыбайдың Тілеуберді,
Әліхан оның ұлын әркім көрді.
Құдайдан қорыққан Арғын осал демес,
Қарадан хан боп шыққан Қисық ерді.

Жан жетпес Бабатайға, және Жанак,
Аққожа би, Ақтайлақ асқан манап.
Ақтамберді, Алтыбай, Райымбек
Жайратқан жауын түгел қойдай қамап.

Кенжеқұл қазақ жетпес бабасына.
Төрт арыс билік айтқан баласына.
Байтоқа, Кеңесбай мен күт Данияр,
Тоймаған сөздің сөйлер шамасына.
Арғын жоқ мақтағанмен Тойғұлыдай,
Қор күйған Қыдыр келіп сабасына,
Бірін-бірі аңдыған қу Арғынсын,
Мақтанған мінсең орыс шанасына,
Екі жыл бақ айналса біреуіңе,
Қайдағы жаулық қылған данасына.
Арғында кісілік жоқ мен білмейтін,
Қарны ашса қастық етер анасына.

Кім жетер Қабанбайға дуа қонған,
Үзілмей тұқымына қуа қонған,
Қожағұл, Әлі, Жақаш, ер Әділбек,
Сүлеймен оның ұлы шықты соңнан.
Ботабай, Байжігітке күт Шиямбай,
Сасан би, шапты Кенже жауға аянбай,
Шынымен құлаш ұрып самғай берсем,
Қаласың жетпек түгіл бір таянбай.

Таласпас Тәнекеннің жан бағына,
Жеңермін егер тартса іс ағына,
Шетінен Қыдыр қонған өңшең құтым,
Мың-мыңнан күт тастаған арт жағына.

Арғынның болады дейтін қызы сойқы,
Шот маңдай, иегі ұзын, мұрны кейкі,

Бұйра шаш, дөң жауырын, қысқа тұмсық,
Дүрбелжін дорбиған күң ойқы-шойқы.

Жігіті Қоқандықтың аңғалындай,
Аптығар өрттің шалқып жанғанындай,
Асыққа ақ жамбыны ертіп құйған,
Найманның жігіт қайда бағланындай.
Екі ауыз ән білгені ақынмын дер,
Қыдырдан түсте бата алғанындай.
Ұятсыз сіздің елдің бәрі даңғой,
Айтпасаң мұнан басқа қалғаныңды-ай,
Қапыда қалдым деме, ақын Біржан,
Көңліңнен қоймай сөйле арманыңды-ай.
Сара ақын екеніне көзің жетпей,
Осындай қайдан білдің қармануды-ай.
Найманның қарның тойып кетсең-дағы,
Қоймайсың жылда келіп жалмануды-ай.
Елу күн ғайып білген тоты құспын,
Білмеймін, әкеңнен де алдануды-ай...

Өз басым ұрғашының қара тілі,
Иранбак бет бітісім қызыл гүлі.
Біржан сал, ажал айдап өзін келдің,
Іздеуге ойланып ем өткен жылы.

Майысып нәзік белім бұраң қаққан,
Қырық түрлі дана кеудем өнер тапқан.
Сөйлесе май тамызған бұлбұл тілім,
Сықылды гәуһар сағат нақыс шапқан.

Ажымсыз он саусағым бәрі де аппақ,
Болғанда аузым сағат, ернім қақпақ.
Міні жоқ отыз тісім меруерттей,
Ерінбей тіздіргендей адамзатқа-ақ.

Мойыным сұңғағындай жүзген қудың,
Лебізім шырынындай шәрбат судың.
Қаққанда төңкерілген қас бітісім.
Ашылған айбатындай жібек тудың.

Қырмызы қызыл жібек мандайым кең,
Арғынның айтшы кәне, қай қызы тең.
Тал бойым ұзын да емес, қысқа да емес,
Азар дұшпан болсаң да қай жерім кем?

Тамағым жас баланың білегіндей,
Иығым тік сандалдың тірегіндей.
Бет алдым қоңыр қаздың кеудесіндей,
Тал бойым жолбарыстың жүрегіндей,

Арғынды мақтасаң да, жетті Найман,
Жетпек түгіл байлыққа өтті Найман.
Бұралқы үйге сіңген күшік иттей,
Бай болсаң мұнда Біржан, келдің қайдан.

Найманның Арғын жетпес қоғамына,
Қаласаң бекер мақтап обалына.
Қымыз бенен қыз сатып күн көресің,
Естимін таянды деп жоғалуға.

Мақтанып жоқ нәрсеңді айтпа маған,
Рас, жаным ашиды, Біржан, саған.
Сөз білсең көп таласпа меніменен,
Алысып құр кеудеңмен қалмас баған.

Ей, Біржан, шыдамаймын қылығыңа,
Мақтанба Құсбек, Сартай ұлығыңа.
Үстіне Жамантайды сомдап қоссаң,
Барақтың пар келмейді сынығына.

Ұстаған Тобықтыға дүре соғып,
Аққан қан ат суарған тұнығына.
Қапанның Байқарамен қосы қонса,
Жетпеген қалың тоғай қорығына.
Қазыбек Құнанбайды найзалаған,
Төрем түгіл Төленгіт жорығына.

Садырбай, Жаманбала, Арқабайым,
Тел емген екі енені марқадайын.
Есілге, Едіреймен қамалған қу,
Көкмайса жерің бар ма Арқадайын.

Ақ Найман Қожамбетке Арғын жетпес,
Төртуыл Қаратайдан қазақ өтпес.
Көкжарлы Сары, Жомарттай қайсының бар,
Қызығы Мысыр шәһардай естен кетпес.

Ерлерім, айта берсем, жатыр талай,
Ойласаң есің шығар санай-санай.
Бура жатыр көптігі толық дуан,
Атасы әулие өткен ер Қонақбай.

Дәулетке Бура-дағы артық асқан,
Кім баймын дегенменен жағаласқан.
Жаяубайлар көрді ғой малдан ыза,
Қозғалып көшіп жұртқа жете алмастан.

Қайсы Арғын жетеді Аман, Көшеріме,
Мен дайын сөзді қалай десеріңе
Кең қолтық өзім теңдес кез келмесе,
Алтайдың көзім толмас есеріне.

Тойке мен Жоламандай тумас қазақ,
Дұшпанын иттей байлап қылған мазақ.

Менімен айтысуға қайдан жеттің,
Жыл сайын өлуші едің сүйек қажап,

Қоңырға жан теңелмес Бекеспенен,
Құр айғай түк өнбейді егеспенен.
Түнеп қыдыр қонбаған Ыбырайға,
Күні өтті тойсам деген өңешпенен.

Ел артпас Серікбайдың жарлығынан,
Құт болды бас қыдыры барлығынан.
Мақтаған Ыбырайың дәнеме емес
Бүлінді бар Тобықты паңдығынан.

Наймандай Арғын болмас қоңыр майда,
Ел тоқтар бір мінез жоқ Ыбырайда.
Қазақта өнері асқан ер болғанда
Бағланы Жігітектің кетті қайда.

Антұрған аты құрсын Абай деген.
Жылатып момындарды талай жеген.
Болғанда қасиетті жақсы кісі,
Қасқырдай өз күшігін қалай жеген?

Сал Біржан, мақтансаңшы түбін ойлай,
Арғынның бәрін білем, бірін қоймай.
Күнінде-ақ болып тұрған ел бүлінді,
Тобықты быт-шыт болды үріккен қойдай.

Быт-шыт қып Тобықтыны тентіретті,
Түбіне аяғында түгел жетті.
Елге құт, берекелі кісі болса,
Маңғазы Шекетайдың қайда кетті?

Өнердің күш көрерсің өкімінен,
Сөзімнің түйсең керек секілінен.

Жарыған жалғыз Арғын көрінбейді,
Жас қызын ұстап берген кекілінен.
Қара керей Матайға жау болған жоқ,
Барактың артық қайрат етуінен.
Түйеше құр бойыңа сенгенсін,
Ісің жоқ Найман қуып жетуімен.
Тойғұлының асында бәйге тікті,
Тоғыз қыз Арғын берген жетімінен.
Төлеуші ең бір түйе ұрлап екі бала,
Антұрған ұялмайсың бітіміңнен.

Құтырмай жайыңа жүр жынды делбе,
Келіп кісі болма сен біздің елге,
Сөз білмейтін жеріңе мақтана бер,
Бұл жақта құр айғайың кетер желге.

Ей, Біржан, көңіліңді тындырайын,
Аруақ пенен құдайға ұрдырайын.
Найманда түлеп ұшқан ақиықпын.
Топшыңды қанатыммен сындырайын.

Құнанбай не себепті Омбы барған,
Ер еді өз басы әділ қылды жарған.
Ел тоқтап сасқан кезде ұйтқы болар,
Баласы жоқ-ақ дейді оңды болған.

Ей, Біржан, бұ да жетер бір басыңа,
Құл болып одан-дағы тұр қасыма.
Сен-дағы жас күніңнен ардагерсің,
Құрбың мен жеткізбеген құрдасыңа.
Әуенің жез сырнайдың көмейіндей,
Әніңнің қазақ жетпес бұрмасына.
Акын емес, жігітсің әңгімешіл,
Мұныңмен шыға алмайсың қыр басына.

Жүз Жанак, он Орынбай жолдас алсаң,
Мен кепіл сен жеңілмей тұрмасыңа.
Есің болса, осымен тоқта, Біржан,
Арғынды бос қаздырмай ұрғашыға.

Сонда Біржанның айтқан жауабы:
Құтыма тіл тигізбе, ер Құнанбай,
Алашқа аты шыққан кер бұландай,
Ескермес он ақынды есіл басым,
Қадалдың маған, Сара, сұр жыландай.

Сен түгіл, жеткен емес еркек қуып,
Төмен болған жерім жоқ, өзім туып.
Шынымен жайпаң қағып самғағанда,
Тұсыма келген емес адам жуық.
Менсінбей қапы қалып өкінермін,
Ызғарлы көрінеді сөзің суық.
Болдырып түстен кейін сандырарсың
Байталсың капелімшіл бір жел қуық.
Барынша өнеріңнің аянбай сал,
Көңілімді көтермей-ақ сөзбен жуып,

Жорғамын сарынымен самғайтұғын.
Бәйге аты серпінімді шалмайтұғын.
Әнімді он екі звод жіберейін,
Есіңнен өле-өлгенше қалмайтұғын.
Ежелден құлаш мойын көк айылмын,
Ылауға жеті күнге талмайтұғын.
Болатпын екі жүзді, жетем құрыш,
Күйсеуін шапқан түйе танбайтұғын.
Гәуһармын бозбалаға сәуле берген,
Дәндеме жаманыңнан жанбайтұғын.
Ой желке, қамыс құлақ қара көкпін,
Тұнықтан жүзіп ішпей қанбайтұғын.

Ұрғашылық қылмасаң бір басыма,
Қазақ жоқ Біржан десе нанбайтұғын.
Даусымның жаңа түсті кәрі жыны,
Дәуірлеп барған сайын болмайтұғын.
Қарқабат, Қарқожа ата-бабам,
Осындай ерегісте қолдайтұғын.
Қырымға қарайтұғын қара кермін,
Аң алмай жерге бекер қонбайтұғын.
Айнымас қанды балақ ақиықпын,
Тұяғым тиген қасқыр оңбайтұғын.
Асылмын аспандағы, құс болғанда,
Қаңтарда қалшылдаған тоңбайтұғын,
Тұлпармын «Көрұғлының» ғиратындай
Алдына жүгірсе мал салмайтұғын,
Рүстем дастандаймын дәл өнерге,
Меңгеріп кісі билеп алмайтұғын.
Бір итке елің неге берем дейді?
Сол ма екен лайығың таңдайтұғын?
Он бестен ұрғашыға саятшымын,
Күн сайын қанжығамды қандайтұғын.
Андап бас аяғыңды, байғұс Сара,
Мен сенің кісің емес алдайтұғын.

Сонда Сараның айтқан жауабы:

Қазақ жоқ хан Бараққа теңгерілген,
Күшімен Арғын, Найман меңгерілген.
Есіл ер аруақ біткен заманында,
Тоқтыдай сан Тобықты өңгерілген.
Өзінді ат та қылдың, құс та қылдың
Дүниеде бар жақсыға теңгерумен.
Жайымды адам күймен айтайын мен.
Басылсаң ала қашпа өрлеуіңнен.
Өнерге екі жағым бәрі бірдей,
Еркек жоқ өз басыма теңгерілген,

Құр босқа бөгелемін келіспей нем,
Сөз пірім он жасымнан меңгерілген.
Небір нәзік көзге олқы көрінсем де,
Сан жүйрік қойдан өңкей өңгерілген.
Ұшырған тәрбиелеп ақ түйғынмын,
Матайдың Қаракерей сеңгерінен,
Даусыма аспандағы құс айналар,
Құбылып тоты құстай төңкерілген,
Антұрған, құдай қане, жасырмай айт,
Сөзім жоқ бір кісіден кем көрінген.
Сайраған тәмам Найман бұлбұлымын,
Қапаста жел тигізбей жем берілген.
Жұрт сыншы, өзі білмес екі даугер,
Белгі жоқ адымында теңгерілген.
Мақтанғаным болмас-ау, осы кеудем,
Он Арғын шалымынан кең көрінген.
Бірінен бірі дамып асып түсер,
Дауысым алтын тудай паң керілген.

С он да Біржанның айтқан жауабы:

Жарайды, жаным Сара, осы сөзің,
Тас түлек тұрымтайдай екі көзің,
Сөз айтар қандай кісі деген кезде,
Алдымнан құдай айдап келді кезің,
Бір асқанға, бір тосқан бар-ақ деген,
Талайдың қисық деуші ем құрған тезін,
Шіркін-ай, мұндай жүйрік туармысың,
Сөйлейсің алтындай ғып сөздің жезін.
Қанатын күн шалмаған ақ түйғынның,
Жапалақ иемденер басқан ізін.
Қор болдың бір қортыққа, Сара қалқам,
Армансыз қылар кімнің үйі-түзін.
Дені сау адам емес Тастанбегің,
Жүр екен тастай алмай о да қызын.

Біліп ем, Сара, сенің сыңайынды,
Баса алмай армандамын құмарымды,
Ақ үйден айғай салып шыққан кезде-ақ,
Сезгенмін сөзге қайрат қыларыңды.
Сөйлейсің төрт құбыласы түгел жандай,
Білместен неден зар боп жыларыңды.
Майысқан сегіз қырлы жүйрік-ақсың,
Қай жерден болжамайсың тынарыңды.
Шақыртып күйеуіңді осында алдырт,
Көрейін таңдап қосқан сыңарыңды.

Тез алдырт күйеуіңді, Сара саңлақ,
Көрейін еркегіңді тиген таңдап,
Рас-ақ жаны ашыса Тұрысбектің,
Белгісі білінеді келсе сонда-ақ.

Шыбықтай жігіт шығар өңі нұрлы,
Өнері өзің теңдес сегіз қырлы.
Шеберден мін алатын мініскерсің,
Ер шығар тоты құстай неше түрлі.

«Жақсыны көрмек үшін» деген Сара,
Өзі түгіл ел қамын жеген Сара,
Мырзанды Жиенқұлдай шапшаң шақырт,
Ұялып бөгелесің неден, Сара?

Сонда Сараның Найманның жақсыларына шағынып айтқаны:

Қажеке-ау, мынау қалай ақырады,
Жиенқұл тез келсін деп шақырады.
Көрсетсең асылыңды әпкеліңдер,
Аулыңда ол келгенше отырады.

Арғынға жол бермеген есіл тілім,
Күн өтпей, қор боп ұшқан қызыл гүлім,

Сіздерден ұялғаннан үндемеуші ем
Есекке қосақтаулы өтті күнім.
Өзі білер деуші едім жақсылардың
Ақыры қайғы болды енді мұңым.

Алтайдың саңлағымен сөйлесем де
Жоқ екен жүйрік иттей өлсем құным,
Сіздерге сенетұғын сорлы басым,
Келгенде Жиенкүлға шықпайды үнім.

Өздерің Жиенкүлды көріп едің,
Құдайдан қорықпай шыдап беріп едің.
Шақырған «Найман шалдың» аруағын,
Бәріне қыз да болсам серік едім.

Біржанға көрсетіңдер Жиенкүлды,
Ол мені осы жерде тірі өлтірді.
Ұяттан кісі өлмейді, сағы сынар,
Қайтейін құдай қосып ием қылды.

Итіңді келмесе де, келтір байлап,
Бітпесін зығырданым күнде қайнап,
Ағалар, нәсіліңе дұрыс болса,
Құдайға тапсырамын «Қаптағайлап».

Қажеке-ау, көріп келдің хақтың үйін,
Мен түгіл бөтенге де зорлық қиын.
Жиенкүл ерім болып тұрар ма екен?
Күнінде таңда-махшар болса жиын.

Көзімді аш, көңлімді нала қылмай,
Кетсең де өкпеледім бала қылмай.
Сыртынан өлеңменен шақырайын,
Біржанға өзімді-өзім таба қылмай.

Сәлем де Жиенқұлға келсін жатпай,
Келуге шошынады неден батпай?
Әркімнің қолда бары өзіне алтын,
Біржанға бір тырнағын тұрмын сатпай.

Көріңсін Біржан салға ай секілді,
Ақ күйрық көңіл ашар шай секілді.
Ұсынса қол жетпейтін арғымағым,
Арғынға баламаймын тай секілді.

Тез келіп амандассын Біржан салға,
Көріңсін айбаттанып Арғын шалға,
«Әркім теке қояды өз ылағын»,
Әйтеуір мені сатып алды малға.

Бермесін дұшпаныма намысымды,
Біледі, Арғын — Найман дабысымды.
Бар болса шыбын жаны шапшаң жетсін,
Ел таныр арғымақтай шабысымды.

Қылмасын дос Жиекем сөзге сынық,
Шәрбаттай ағып жатқан сөзім тұнық.
Қамалдан тартынбайтын қайран басым,
Көлге кеп қойып кетсін көзді жұмып.

Асылым құдай берген өз бағыма,
Теңелмес жеті Біржан тырнағына,
Найманда ұлы дария саяткерім,
Балық боп ілінгенмін қармағына.

Бағының зор екенін көрсін Арғын,
Сықылды салтанатым батыр Тарғын.
Көрмеп пе Біржан ондай болам десе,
Сескенбей шапшаң жетсін біздің балғын.

Бесіннен қалмай жетсін жаны болса,
Бөгелмей жете көрсін әлі болса,
Елден қайыр сұраған кедей Біржан,
Алмай ма мендей қызды малы болса.

Көрінсін салтанатпен менің серім,
Сол енді құдай қосқан барар жерім.
Кедейге қонақ асы тай әкелсін,
Талабы Тәттімбеттей асыл серім.

С он да Бі р ж ан с ө й л е й д і:
Көрейін, кісі жібер, күйеуіңе,
Көнбейді жаман болса сүйеуіңе,
Сабазың қандай екен, көзім көрсін,
Адамның таласатын біреуіне.

Ж а с ы р м а й к ө р с е т к ө з г е к е л т і р і п - а қ,
С өз б е н е н ж ү д е т т і ң ғ о й ө л т і р і п - а қ,
Ұялмай осы топқа көріне ме?
Өнерсіз, жігері жоқ делқұлың-ақ.

С а р а н ы ң а й т қ а н с ө з і:
Қажеке-ау, кісі жібер балаңызға.
Әзәзіл болды Біржан арамызға,
Сыртынан мақтасам да керек болды,
Көрсетпей жігітті ұрлап қаламыз ба?

Өзіңнің құла жорғаң барсын оған,
Жиекем Бижан ерін салсын оған.
Біржанды бір қаққаннан қалдырмас ем,
Құдайым мені қайдан қосты соған.

Қажеке-ау, алдыртыңыз қонақ кетпей,
Біржан тұр көремін деп сөзі бітпей,

Ажал да кісі таңдап алады екен,
Сол итті неге қойған алып кетпей?

Қонжиып мінер құла жорға болса,
Келе алмас сол шіркінің қорғаласа,
Рас бізді масқара қылар сонда,
Қорс етіп бармаймын
деп онда қалса.

Кісі емес ел намысын ұққандай-ақ,
Ербиер елсіз тауға шыққандай-ақ.
Жиенқұл күжірейіп келер ме екен,
Он мата арқасына тыққандай-ақ.

Бар еді ұлы-қызың,
Қажы аға,
Қалдым ғой Біржан деген беймазаға.
Өзіңнің болып тұрған заманыңда,
Дені сау кез болмадым бір тазаға.

Арғынды бір дөңгелет деп едіңіз,
Мен түгіл Найман қамын жеп едіңіз.
Меке мен зиярат қып Байтуллаға,
Бақытыма есен-аман кеп едіңіз.

Көрмейсіз неге менің көз жасымды,
Жеңбек боп Біржан солай сөз қашырды.
Жиылған «Қаптағайдың» жақсылары,
Басқаға айырып бер өз басымды.

Алдырып не қылады оны Біржан,
Көруге ынтық емес соны Біржан,
Арғыннан асып кеткен бай болмайды,
Жеткенмен Жиенқұлға қолы Біржан.

Сонда Біржанның айтқаны:
Шырағым Сара,

сендей тумас бала,
Шежіре болармысың мұндай дана.
Обалың Есімбек пен Тұрысбекке,
Жігітің жөндеу екен, ей бишара.

Ел-жұртың қорықпайды екен көз жасыңнан,
Қиып кеткім келмейді мен қасыңнан.
Кемітер қай жеріңді дұшпан шіркін,
Адамзат озар емес өз басыңнан.

Жіберме Жиенқұлға шақыруды,
Өнерсіз үйде білер аһ ұруды,
Қайнайды зығырданым көргеннен соң,
Алдырма бекер мұнда кәпіріңді.

Білесің, Арғын — Найман тегіс затын,
Алашқа шығып еді Біржан атым.
Кісіге сен секілді малын шашпай,
Қазақ та қылады екен кімді қатын.

Дұшпаның жамандайды не деп сені,
Белгіге жарар саған берсем нені?
Өнбойың өнер толы жан екенсің,
Айбатың әлемге айқын ай бедерлі.
Садаға тырнағыңнан кетсін Сара,
Сан жүйрік көріп едім мен нелерді.

* * *

Сөз айтты сонда Біржан біздің жаққа:
— Ұмытпан, Сара, сені әр уақытта,
Қайырған сөзбен жетіп есіл шіркін,
Көремін қайта айналып қай уақытта?

Есімбек, боққа сатпа асылыңды,
Сыйлай көр қыз да болса, нәсіліңді.
Ұқпасаң, Арғын жоқты айтты дерсің,
Есеке-ау, құлағыңа ал осынымды.

Қылайын көп ұзатпай сөзді қысқа,
Өлеңге жан көрмедім мұнан ұста.
Аты ұрғашы демесең қарындасың,
Адамның артығы екен осы тұста.

Шынымен бапты күнде дуға салса,
Ілеспес ақын түгіл ұшқан құс та.
Көңлінде мұңы жоқ деп ойлар еді.
Көрмеген дауысын естіп тұрса тыста.
Обал тұрған орында сауап та бар,
Жиенкүл тең емес қой бұл байғұсқа.

Законде зорлық болмас жанды адамға,
Жақсыны қор ғып болмас бір наданға,
Және де аят пенен хадисте бар,
Жылатып берме деген еш адамға.

Қажы барған Қаптағайдың арыстаны,
Жалғыз сіз осы күнде данышпаны,
Өзіңе құдай беріп қойған шақта,
Дұспанның топ етеді алысқаны.

Көрмеп пе Сарадай қыз қатын тапса,
Ішінен өнер қысар аузын жапса.
Қор қылып Жиенкүлға жібергеннен,
Қытайша он есе артық басын шапса.

Тұрысбек, Есімбек пен сау тұр Маман,
Таянды қайтар уақытым елге таман.

Айналып ендігі жыл бір келермін,
Тысқары топырақтан болсам аман.
Сараны Жиенқұлға бере көрме,
Қыз түгіл ер құнына келер шамаң.
Бар болса сүйегінде ойларсыңдар,
«Өлі тілін тірі алмас» деген заман.
Байлаулы бала құстай Сара сорлы,
Жоқ екен осы күнде мұнан жаман.

Әлқисса, Сараның күйеуінен ұялып, Біржанға
Жиенқұлды көрсете алмай: жамиғ Найман тоқтады,
мен де тоқтадым дейді. Намыс қылып жақсыларым
Жиенқұлдан айырар ма екен, деп дәмеленіп ем, бол-
маса айтар сөзім басқа еді,— деді.

Енді Сараның өзінің айтқан сөзі:
Сал Біржан, жүріп кетті амандасып,
Екі күн арпалыстым табандасып.
Шіркінге қимағаннан жорға бердім,
Басында сөйлесем де жамандасып.

«Қош Біржан, сау бол,— дедім,— сағым-керім,
Арда күрең жігітсің алым-берім.
Қашан өзің өлгенше есіл көзел,
Күнде той,
күнде жиын жүрген жерің.

Жүре көр ақын Біржан бізді сұрай,
Тысқары топырақтан қылса құдай,
Аптығып Арғынсынып сандырама,
Көзіңе қыз көрінсе мұнан былай.
Жолықтым,
атағыңа құмар едім,
Болмаса, келместей ғып сығар едім.

Сыйладым сағың жерде қалмасын деп,
Аттатпай адымыңды қияр едім.

Боп қалды бір көргенім көз таныстай,
Сен-дағы жол бермедің бір қалыспай.
Есекем еркек болса бере қоймас,
Кісідей қарапайым бір салыспай.

САРА МЕН ТӘСІБЕК

Сара кыз кезінде Тәсібек деген жігітпен айтысқан екен. Тәсібек Қенжеге сіңген аз ғана ауыл-ошақтыдан шыққан өлеңші жігіт көрінеді. Айтыс кезінде Сара 13 жаста, Тәсібек 30 шамасында болса керек. Бұл айтыстың өлеңдері мынадай:

С а р а:

Қонады қалың үйсін Қараталға,
Мінеді Сарбас ағам өрме жалға.
Тәсібек, өтірік айтпай, шыныңды айтшы,
Өзіңнің Айтқожадай атаң бар ма?

Т ә с і б е к:

Кем емес Айтекеңнен атам Дүзен,
Қаракөк үзілмеген тіпті бізден.
Айтекең, би Дүзекең біздің қазақ,
Қалмақтың шебін бұзып, шідер үзген.

С а р а:

Мен едім ақын Сара күлімдеген,
Дұшпанға басқан ізім білінбеген.
Мақтанба көрмегендей ау, Тәсібек,
Ілікке ата-бабаң ілінбеген.

Т ә с і б е к:

Ауылым өрлей көшіп, өр қыстаған,
Жұғымды малға жайлы жер қыстаған.
Ей, Сара, өтірік айтпай, шыныңды айтшы,
Би болып неше қалмақ мөр ұстаған?!

С а р а:

Тәсібек, жеңіп кетсең, жебегенің,
Қалмасын бүгін маған демегенің!

Лә-иләһи, иллиолла, мұсылманмын,
Мені қалмақ дегенің, не дегенің?

Тәсібек:

Өлеңім таусылмайды молдығынан,
Сарбастың құтылмайсың зорлығынан.
Үлкен шешең қалмақтың қызы дейді,
Сені қалмақ дегенім сондығынан.

САРА МЕН ЕРМЕК

Атақты халық ақыны Қуат Терібаев Сараның бірсыпыра өлеңдерін жатқа білуші еді. Сол кісі айтатын ақын Сара өлеңдерінің бірі — оның Арғын мен Найман рулары шекарасында өткен бір тойда арғын жігіті Ермекпен шайқасы. Оны Қуат былай деп әңгімелеуші еді:

Той бастап ақын Сара ән салады,
Дауысын естіген жан таң қалады.
Сол күнде жастау кезі жалындаған,
Құбылып тоты құстай толғанады.
Екпіні соққан желдей болғаннан соң,
Әркім-ақ айтысудан қорғанады.

Осындай Сарадан жасқанған ауыл ақындары аузын ашпай отырып қалған соң той иесі Сараға: «Шырағым, тойды сен баста, тойбастарың әзір» депті. Сонан соң Сара тойды бастап, әр түрлі өлеңдер айтып отырыпты.

С а р а:

Әуелі сөз сөйлейін бір құдайдан,
Кім қалар ажал келсе өлім жайдан.
Сиынып бір өзіңе сөз сөйлейін,
Қолдай гөр аруағы Арғын, Найман!
Құлаштап нелер жақсы өткен дүние,
Сұңқардай тоят алып қанат жайған.
Құсындай құдіреттің кез боп қалдым,
Дәм татпас тірі жүрсе адам қайдан?!
Бұл тойдың құрметіне кез болған соң,
Азырақ сөз сөйлейін жақсы жайдан.
Қызы едім Тастанбектің ел білетін,
Жел сөзді ғадетім бар желдіретін.

Ортада білгенімше сөз сөйлейін,
Ешкім жоқ бұл маңайда мен білетін.
Қолыма домбыра алып, ән шырқасам,
Әркім-ақ әуеніме телміретін.
Білдіріп жағдайымды халайыққа,
Азырақ сөйлейтұғын келді ретім...

Ермек өз ауылындағы тойды өзі бастап әдеттенген
өжет жігіт екен. Есіктен кимелеп кіріп келе жатып
айғайлап қоя береді.

Ермек:

Кім едің менен бұрын той бастаған,
Алдымнан жүйрік аттай ойқастаған?
Той болса бұл өңірде мен бастаушы ем,
Қандай қыз тәртібі жоқ далбастаған?!

Сара:

Сен кім ең, маған қарай қырындаған,
Дауысың әңге келмей қырылдаған?!
Той иесі ағайым өлең айт деп,
«Тойбастарын» ұсынды бұрын маған.
Дауысымды естіген жан сүйсінеді,
Бойы ұйып, сүйек балқып шымырлаған,
Он үште домбыра алып өлең айттым,
Түсімде бата берген Қыдыр маған!
«Бұл кім деп далбастаған» кемітесіз,
Сабырсыз жан екенсіз шыбындаған.
Бастасаң бағанадан қайда жүрсің,
«Тойбастар» бүгін сізге бұйырмаған!

Ермек:

Сұрасаң менің атым ақын Ермек,
Тоқтатпас көкірегімді өлең кернеп.

Той болса бұл өңірде мен бастаушы ем,
Өзіндей надан қыздар үлгі көрмек!
Әншейін сыпайылық-сыйлап тұрмын,
Әйтпесе тастар едім қатты жерлеп.
Маған да Аққожа атам бата берген,
Білмесең жағдайым сол айтып бермек.

С а р а:

Саған ба, Аққожа атаң бата берген?!
Жігітсің қараны ақ деп қата көрген.
Надан қыз мен сықылды көріне ме,
Орынсыз дұрыс па екен шата берген?!
Кернеген көкірегің өлең болса,
Аянбай өнерінді мата бермен.
Жел сөзім өңменіңнен өтіп кетсе,
Қашарсың бой тасалап таса жермен!

Е р м е к:

Өзіңе өзің болдың арыстандай,
Білмейсің жақын қандай, алыс қандай,
Озған ба байтал шауып арғымақтан,
Қайратсыз қатарласып, қағысқанға-ай.
Сен де бір сондай байтал кара жілік,
Қамшыла, қатарымнан қалыс қалмай.
Мен емес қыздан қорқып қорғалайтын,
Жөндеп айт өлеңінді шалыстанбай.

С а р а:

Ей, жігіт, байқап сөйле, көп есірме,
Абайла, әлің қалай егесуге.
Ақын емес, дәлбірік ақымақсың,
Қарғаша қанқылдайсың күресінде.
Атаң ұл, анаң қыз боп көрмеген бе,
Сен неге қарамайсың ірәсімге?!

Ер, әйелдің алдына олжа түссе,
Алдымен кім аларын білесің бе?!
Құлдықтан құтылмаған бір сорлысың.
Мұңынды қуаныш қып жүресің бе?!
Дәлбірік біліп қалдым мінезінді,
Менімен жарамайсың тіресуге!

Е р м е к:

Сен бе едің ақын Сара жан мақтаған,
Қолында домбыраң бар бармақтаған.
Қайткенде тұзағыма түседі деп,
Бір қусың құр құдыққа қармақ салған.
Өзіндей сан ақынмен айтысқанмын,
Жеңілген талай қыздар қалжақтаған!
Сөзіңе сөз табарлық өнерім бар,
Айлаңнан қорықпаймын далбақтаған.

С а р а:

Тауып айт өлеңінді сен ант ұрған,
Жауабың дәмді болса, сонда бұлдан.
Мен Сара талайларға тағлым бергем,
Ел-жұртым жауабыма мойын бұрған.
Жасымнан домбыра алып өлең айттым,
Қиналып көргенім жоқ өлең, жырдан!
Өзіндей арсыз ақын кез келгенде,
Асырып тастаушы едім алты қырдан!
Сан жүйрік кездескенде шаршы топта,
Мен едім шақ келтірмей сөзбен қуған.
Соларға жол көрсеткен асыл сөзім,
Тұрсың ба сескенер деп сендей сұмнан?!
Өлеңге а дегеннен ағындаймын,
Іркілсем — бойыңа өлшеп шағындаймын.
Көп өлең көкіректе тұр сақтаулы,
Сескеніп адамзаттан жаңылмаймын.

Той десе топшыл басым қалған емес,
Өлеңге құдай берген аңырмаймын.
Сен түгіл сенен артық жүйрік келсе,
Ешкімге тізе бүгіп бағынбаймын...

САРА МЕН ҚҰДАЙБЕРГЕН

Сара Бекбайға шыққаннан кейін оған жеңге ретінде қалжындай беретін Құдайберген деген ауыл ақыны бірде оны мұқатпақ болып, ауыл-үй арасындағы өсек-ті малданып, бір ауыз өлең айтады.

Қ ұ д а й б е р г е н :

Келін боп бұл ауылға Сара келді,
Қолына домбырасын ала келді.
Төлімен Тасыбайды көбейтсем деп,
Ішіне бір баласын сала келді.

С а р а :

Еліңде, Ермек, түбек мықты болған,
Құл, қатын сорпасына күпті болған.
Балам тұрсын, төсімде емшегім жоқ,
Еліңде қызың көп пе жүкті болған?!

Күй тартсам бал тамады бармағымнан,
Бассам теңіз ойылад салмағымнан.
Бір тартып ақ тайлақша тастар едім,
Атаңның қорқып тұрмын аруағынан...

ТӨРЕБАЙ МЕН САРА

Төребай Есқожаұлы 1850—1910 жылдар арасында өмір сүрген адам, руы — Жағалбайлы. Үлкен бабалары сонау жаугершілік заманда Жалайыр сиыршы руының төрелеріне Төлеңгіт болып келіп, содан қазіргі Қаратал, Көксу бойларын мекендеп қалған деседі. Төребайдың бізге белгілі айтыстарының бірі 1900 жылдарда наймандағы Тұрысбек қажының аулында болады. Сондағы бір шілдеhana тойында Сарамен кездескен Төребай айтыстан бас тарта алмайды. Бұл айтыстың ішінде болған Сейдахмет Кебекұлы «Есімде қалғаны мынау еді» деп айтып отыратын еді. Айтысты әуелі Сара бастаса керек.

С а р а:

Біледі, Үйсін, Найман Сара екенім,
Жасымнан өлең қуған жан екенім.
Еліне Төребайда болыс бопты-ау,
Ығында жүруші еді Қаракеңнің.
Құда деп жігі-жапар құрметтепті,
Ауылы Тұрысбек пен Тәнекеннің.
Жалайырлар білместен келген шығар,
Сараның бұл ауылда бар екенін.

Т ө р е б а й:

Жиналыпсың шілдеге маңайыңмен,
Сараны естіп келдім, барайын мен.
Қаракеңнің ығында жүрсем-дағы
Айтысқамын қыздардың талайымен!
Арғын, Найман елімен сөзің бітсе,
Бір айқасып көрсеңші Жалайырмен.
Сен де туған анадан мен де туғам,
Бір сөйлесіп сенімен қалайын мен.

Төребаймен әуелі байқасып көр,
Шапанымды жеңілсем жабайын мен!

С а р а:

Жалайыр теріс қарап ұйықтайды,
Жылылап текеметін тұйықтайды.
Жылқысын бергі шеттен қуа қашып,
Сексенбайдай батырлар иықтайды.
Күз болса алып келіп жей береді,
Алдыңғы барған ізін суытпайды.
Жалайыр да бірталай ел емес пе,
Өзгелерді қоқандап жуытпайды.
Сексенбай алған болса, алаңсыз боп,
«Қалғаны сау болсын» деп ұйықтайды.

Т ө р е б а й:

Ақын емен жүретін қаздай қалқып,
Сексенбайды мақтадың Сара шалқып.
Батыр деген атақтан адыра қалсын,
Момын елді жылатып жеген тартып!
Ел қорғайтын батырды мақтасаң ед,
Жөн білетін Сара едің, кеттің тантип!
Бұрынғы ата-баба мақалы бар,
«Енді қортық бүлдірер, қойды — шартық!
Шетте жатқан теріні ит сүйрейді,
Сексенбайдың сол иттен қай жері артық?!—
дегенде өзінің сүрінгенін түсінген Сара күліп жіберіпті
де, Төребайдың үстіне ішігін жауыпты. Сонда ауыл
ақсақалдарының бірі:— жоқ, шырағым Сара, бұл же-
ніліске кінәлі сен емессің, Сексенбайдай тентекке тию
салмай отырған біз кінәліміз,— деп Сараның шапанын
жапқан екен.

ТҮСІНІКТЕР

ӨЛЕҢДЕР, ДАСТАНДАР

«Қош бол, елім»— бұл ақын Сараның Ақсумен арыздауы. Өлеңді ел аузынан 1959 жылы хатқа түсірген — Толғанбай ақынның ұрпағы Тостағанбетов Жәрдембек. Ол — отызыншы жылдарда Ақсу өңірінде құрылған колхоз-совхоз театрының алғашқы өнерпаздарының бірі. Домбырада неше түрлі күй тартып, ән салатын, өзі де өлең-жыр шығаратын Ж. Тостағанбетовтың біраз өлеңдері «Жазушы» баспасынан шыққан халық ақындары жинағына енген.

«Қарлығаш»— Сараның бұл өлеңін Қаптағай елі Көлдей руының қарты Қайырбеков Әділбек ақсақалдың аузынан жазып алған Тәнірберген Қалилаханов.

«Шымалдық»— Сара бұл өлеңді Қора жайлауының табанындағы Шымалдық қарағай деген жердің сұлулығына арнап шығарған. Өлеңді айтып беруші Қайырбеков Әділбек ақсақал.

«Торығам»— бұл өлеңді Т. Қалилаханов 1956 жылы Қапал ауданындағы «Пламя революции» колхозы орналасқан Баянжүрек тауының оңтүстік-батыс тұмсығын қыстап отырған Есімбеков Айт деген адамнан жазып алған. Сұрастыра келгенде бұл кісі Біржан — Сара айтысындағы есімі Тұрысбек қажымен қатар аталатын Есімбектің белбаласы болып шықты. Айт ақсақал жасында Жетісу өңіріндегі той-томалақтардың, атаулы ас берген жерлердің бәрінен де қалмайтын сауықшыл жігіт болған екен. Өзі де домбыра шер-

тіп, ән шырқап жіберетін көптеген қисса-дастандарды жатқа білетін адам. Әйгілі Әсет ақынның жанында жүріп, Бақтыбай ақынмен айтысының ішінде болған. Әсеттен басқа да ақын, әншілер жайында көптеген деректерді біледі.

«Арсалаң алдында» — өлең 1955 жылы Қапал ауданының Абай атындағы колхозының тұрғыны Бейсебаев Бейсенбектің аузынан жазылып алынған. Бейсенбек жасында домбыра ұстап, өлең айтып, жыр-дастандарды көп жаттаған адам. Ол Толғанбай ақынның атақты ақын Түбекпен айтысын, Тәйкөт ақынның Бексұлтан төреге айтқан өлеңдерін жазып алып, Қазақ ССР Ғылым академиясының қолжазбалар қорына тапсырған.

Арсалаң кәдімгі Біржан — Сара айтысындағы: «Арсалаң, сал Ниязбек іздеп келіп, шошынды жүгірістен танбағанға», — дегендегі Арсалаң. Кедей табынан шыққан. Арсалаң үлкен айтыс ақыны болған. Ақын Сараның «Арсалаң алдында» дейтін өлеңі Сараның басы байланып, Жиенқұлға атастырылғаннан кейін, сол бағдарына наразы болып жүрген жылдарында айтылса керек.

«Ортақ мұң» — ақын Сараның Абдыра бекеті мен Көкжайдақты аралап, ел ішінде жүрген кезінде Жиенқұлға баруға разы болмай, жылап-сықтап айтқан өлеңдерінің бірі.

Бұл өлең Сараның жақын бауыры Мейрамбай мен көпті көріп, көпті білген, өткен-кеткен өмірдің талайын көкірегіне түйген Түйтебаев Тұрлыбек деген кісіден жазылып алынған. Тұрлыбек сондай-ақ Ағанасұлы Тәйкөт, Азнақұлұлы Ахмет, атақты Толғанбай ақындар мен Молықбай қобызшы туралы көптеген деректерді де біледі. Сараның әкесінің ертерек қайтыс болғаны, оның шешесінің есімі Жаншөке, Жайсаңбек, Сахари деген ағаларының болғаны, олардың кедейліктен Абдыра бекетіне келіп тұрғаны туралы бірсыпыра деректер осы кісінің айтуынан алынған. Тұрғылықты жері — Ақсу ауданы, Киров атындағы колхоз.

«Аққу» — бұл өлең де Түйтебаев Тұрлыбек қарияның айтуынан жазылып алынған.

«Ашындым» — мұны да сол Тұрлыбек қария айтып берген.

«Жүрек» — Есімбек Айт ақсақалдан алынған.

«Көп сәлем Ыбекеме, дұғай-дұғай» — бұл өлеңді айтып беруші — Мәкей Еркінбеков. Мәкей ақсақал ақын Сараны көрген адам. Өлеңнің тарихы былай көрінеді: Абайдың үлкен баласы Әбіш Верный қаласында қайтыс болып, кейін соның мәйітін алып қайтқан сүйекшілер ақын Сараның үйін әдейілеп іздеп келіп, бір қонып шыққан. Сол сүйекшілер тобын бастап келген Шәкәрім деген кісінің әңгімесінен естіп, өлген баласы Әбішке қатты қайғырған Абайға арнап, Сара осы өлеңді айтыпты. Өлеңді Мәкей Еркінбековтің айтуынан жазып алған Шығанбаев Жұмабай — азамат соғысы жылдарында Жетісудағы Черкасск қорғанысшыларына ылаушы болып көмектескен ақсулық кедей жігіт, кейін алғашқы совет мектептерінде оқып шығып, көп жыл мұғалім, Ақсу аудандық оқу бөлімінің меңгерушісі болған кісі.

«Тағдыр тәлкегі» — «Жоқшылықта», «Зорлық» «Қорлық», «Бекіндім» деген бөлек-бөлек, бірақ бір-бірімен тікелей байланысты өлеңдерден топталған. Бұл дастанды 1938 жылы тапсырған Қалел Сейсенбеков. Ол бұл өлеңді Құдайберген деген кісінің дәптерінен жазып алыпты. Қалел Ұлы Отан соғысында қаза тапқан.

АЙТЫСТАР

Біржан мен Сараның айтысы — Айтыс тексі «Қисса Біржан сал менен Сара қыздың айтысқаны» деген атпен 1898 жылы Қазан университетінің баспаханасында басылған алғашқы нұсқасы бойынша беріліп отыр. Бұл айтыс туралы осы жинақтағы алғысөзде біраз дерек-мәліметтер айтылған. Айтыстың текстологиясын тағы бір рет түп нұсқасымен салыстыра қарап, бертін келе түскен кейбір өзгерістерді қайтадан ретке келтіруші — Қазақ ССР Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасының қызметкері Рысбек Сарғожин.

«Сара мен Тәсібек» — Қазақ ССР-не еңбегі сіңген мұғалім Мәкей Еркінбековтің жазып тапсырған естеліктерінен.

«Сара мен Ермек» — Сараның көп өлеңдерін жатқа білетін атақты халық ақыны Қуат Терібаевтің айтуынан есінде

сақтап, 1957 жылы хатқа түсірген Қапал селосының тұрғыны Арын Мұхаметжанов.

«С а р а м е н Қ ұ д а й б е р г е н»— Акын Сараның қайын сіңлісі Биғайша Кәукембай қызының айтуынан жазылып алынған.

«Т ө р е б а й м е н С а р а»— бұл айтысты ел аузынан жазып алған Е. Ақжолтаев. Айтыс Е. Ақжолтаевтың Талдықорған облыстық «Октябрь туы» газетінде 1976 жылғы 14 октябрьде жарияланған «Төребай Есқожаұлының мұрасы» атты мақаласынан алынды.

МАЗМҰНЫ

Ақын Сара. Т. Қалилаханов	5
-------------------------------------	---

Өлеңдер, дастандар

Тағдыр тәлкегі	23
Жүрек	40
Ашындым	46
Арсалаң алдында	49
Ортақ мұң	52
Акку	53
Қарлығаш	55
Торығам	57
Шымылдық	60
Қош бол, елім	63
Көп сәлем Ыбекеме, дұғай-дұғай	67

Айтыстар

Біржан мен Сараның айтысы	71
Сара мен Тәсібек	104
Сара мен Ермек	106
Сара мен Құдайберген	111
Төребай мен Сара	112
Түсініктер	114

Сара Тастанбекова

СУДЬБА ПЕСНИ

стихи и айтысы
(на казахском языке)

Редактор *М. Жумагалиев.*
Художник *Б. Табылдиев.*
Худ. редактор *Б. Машрапов.*
Техн. редактор *П. Вальчук.*
Корректор *Н. Измайлова.*

ИБ 1564

Сдано в набор 25.02.80. Подписано к печати 10.09.80. УГО2046.
Формат 70×108/32. Бумага офсетная № 1. Литературная
гарнитура. Печать офсетная. Печ. л. 3,75. Усл. п. л. 5,25.
Уч-изд. л. 4,38. Тираж 9000 экз. Заказ 416. Цена 50 коп.

Издательство «Жазушы» Государственного комитета Казах-
ской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной
торговли, 480046, г. Алма-Ата, пр. Абая, 143.

Фабрика книги производственного объединения полиграфи-
ческих предприятий «Кітап» Государственного комитета
Казахской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной
торговли, 480046, г. Алма-Ата, пр. Гагарина, 93.

Т22 Тастанбекқызы Сара.
Тордағы тоты: Өлеңдер мен айтыстар.— Алматы:
Жазушы, 1980.— 120 бет.

Бұл кітапқа атакты Біржан салмен айтысқа түскен Сара Тастанбекқызының өлеңдері мен айтыстары енгізілді. Өлеңдері тұңғыш рет жарияланып отыр.

Арнайы редакциясын қарағандар: ақын, сыншы *Әбіраш Жәлішев* пен филология ғылымдарының докторы *Бекмурат Уахатов*.

Каз2

Т $\frac{70700-153}{402(05)80}$ 124—80 4702230100